

Astanov H.Z.

**PUL-KREDIT ORQALI
MUVOFIQLASHTIRISH**

5230700-
A. 81.

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT
UNIVERSITETI**

H.Z. ASTANOV

PUL-KREDIT ORQALI MUVOFIQLASHTIRISH

O‘quv qo‘llanma

5230700 – “Bank ishi” bakalavriyat
ta‘lim mutaxassisligi uchun

5230700-

TOSHKENT – IQTISODIYOT – 2015

36.5 (07)

+336.74

UO'K: 339.138:33
KBK: 65.9(2)

A-91

Astanov H.Z. Pul-kredit orqali muvofiqlashtirish. O'quv qo'llanma. – T.: IQTISODIYOT, 2015. – 121 b.

Ushbu o'quv qo'llanma Kadrlar tayyorlash bo'yicha ta'lim standartlari asosida ishlab chiqilgan namunaviy o'quv dasturi asosida yaratilgan.

O'quv qo'llanmada erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini muvofiqlashtirish asoslari, pul massasini boshqarish, ularning obyekti, subyekti va maqsadlari, pul-kredit siyosatining nazariy asoslari hamda respublikamizda emissiya-kassa operatsiyalarini amalga oshirish tartibi yoritilgan. Markaziy bankning maqomi, uning pul-kredit siyosatini amalga oshirish instrumentlari talqin qilingan.

O'quv qo'llanma Oliy o'quv yurtlari va kollejlarning "Bank ishi" yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalari, bank xodimlari va bank ishiga qiziquvchi iqtisodchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir prof. O.YU. Rashidov

Taqrizchilar: i.f.d., prof. T. Boboqulov
i.f.n., dost. I. Toymuhamedov

Astanov X.3. Денежно-кредитное регулирование. Учебное пособие. – T.: IQTISODIYOT, 2015. – 121 с.

Учебник разработан на основе учебной программы образовательных стандартов по подготовке кадров.

В учебнике рассматриваются основы денежно-кредитного регулирования в условиях свободной рыночной экономики, управление объектами и субъектами денежные массы, теоритическая основа денежно-кредитной политики и порядок ведения эмиссионно-кассовых операций в Республике Узбекистан. В учебнике рассмотрены инструменты денежно-кредитной политики Центрального банка и его статус.

Учебник предназначен для студентов высших учебных заведений, учащихся по направлению «Банковское дело», колледжей и практических работников коммерческих банков и финансовых организаций.

Ответственный редактор проф. O.YU. Рашидов

Рецензенты: д.э.н., проф. T. Бобокулов
к.э.н., доц. И. Гоймухамедов

Astanov H.Z. Money-credit regulation. Textbook. – T.: IQTISODIYOT, 2015. – 121 p.

The textbook is based on the curriculum of educational standards in training.

The tutorial covers the basics of monetary control in a free market economy, the management of objects and subjects of the money supply, and a theoretical framework of monetary policy and the conduct of emission-cash transactions in the Republic of Uzbekistan. In the book are examined instruments of monetary policy of the Central Bank and its status.

The textbook is designed for students in higher education institutions, students in "Banking", colleges and practitioners of commercial banks and financial institutions.

Editor-in-chief prof. O.YU. Rashidov

Reviewers: d.e.sci., prof. T. Bobokulov
c.e.sci., dots. I. Toymuhamedov

UO'K: 339.138:33
KBK: 65.9(2)

ISBN 978-9943-986-31-2

© "IQTISODIYOT" nashriyoti, 2015.

MUNDARIJA

KIRISN	9
I bob. IQTISODIYOTNI PUL-KREDIT ORQALI MUVOFIQ-LASHTIRISH ASOSLARI	12
1.1. Pul-kredit orqali muvofiqlashtirish fanining tarkibiy tuzilishi, mezonlari va xususiyatlari. Pul-kredit orqali muvofiqlashtirishning iqtisodiy asoslari	12
1.2. Rejali iqtisodiyot sharoitida pul muomalasini boshqarishning ayrim jihatlari	14
1.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini muvofiqlashtirish asoslari	17
1.4. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida pul muomalasini barqarorlashtirishning o'ziga xos xususiyatlari	19
II bob. PUL-KREDIT MEXANIZMINI TARTIBGA SOLISHNING NAZARIY ASOSLARI	21
2.1. Pulning metallik va nominallik nazariyasi. Klassik miqdoriylik nazariyasi	21
2.2. Fisher bo'yicha pulga bo'lgan talabning nazariyasi va modeli. Keynes nazariyasining asosiy yo'nalishi	22
2.3. Monetaristlar nazariyasining asosiy yo'nalishi. Keynes va monetaristlar nazariyasining bir-biridan farqli jihatlari	28
III bob. MARKAZIY BANK PUL MUOMALASINI MUVOFIQ-LASHTIRUVCHI ORGAN SIFATIDA	31
3.1. Markaziy bankning maqomi va tashkil etilish shakllari	31
3.2. Markaziy bankning mustaqilligi va uni ta'minlash shartlari	33
3.3. Pul-kreditni muvofiqlashtirishda Markaziy bankning roli	36
3.4. Markaziy bank emission, davlat va banklar banki sifatida	38
3.5. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida Markaziy bank monetar siyosatining asosiy yo'nal	43
IV bob. PUL MUOMALASINI TARTIBGA SOLISH USULLARI VA UNING XUSUSIYATLARI	46
4.1. Pul-kredit siyosatining usullari va ularni muvofiqlashtirish. Markaziy bank pul-kredit siyosatining traditsion (an'anaviy) instrumentlari va ularni amalga oshirish tartibi	46
4.2. Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati va uning ahamiyati	47
4.3. Majburiy zaxiralar siyosati va uning pul-kredit siyosatida tutgan o'ri	50
4.4. Majburiy zaxiraning tijorat banklarining minimal likvidlik darajasini muvofiqlashtirishdagi roli	54
4.5. Markaziy bank tomonidan davlatning qisqa muddatli obligatsiyalarini sotish va sotib olish tartibi	55
4.6. Pul-kredit orqali muvofiqlashtirishda ochiq bozor operatsiyasining o'ri. Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyasi	59
4.7. Pul muomalasini muvofiqlashtirishda valyuta siyosatining tutgan o'ri va ahamiyati	63

4.8. Markaziy bankning valyuta intervensiyasi. Deviz siyosati. Svop operatsiyalari. Devalvatsiya va revalvatsiya. Valyutaviy cheklashlar siyosati	68
V bob. NAQD PUL MUOMALASI VA UNI TASHKIL ETISH ASOSLARI	73
5.1. Mamlakatda kassa operatsiyalarini olib borish tartibi	73
5.2. Bank kassalariga naqd pul qabul qilishni tashkil etish	75
5.3. Bank kassalaridan naqd pul berishning shartlari va tartibi	76
5.4. Kassa qoldig'i limiti va tushumdan naqd pul ishlatishning me'yorini o'rnatish tartibi	77
VI bob. PUL MUOMALASINI PROGNOZLASHTIRISH	85
6.1. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida pul oborotini prognozlashda kelib chiqadigan o'zgarishlar	85
6.2. Bank kassa oborotlarining prognoz hisob-kitoblarini tashkil etish va uni amalga oshirish tartibi	90
6.3. Bank kassalaridan naqd pul berilishini prognozlash. Banklarning kassa oborotlari prognoz hisob-kitoblar bo'yicha hisoboti	92
6.4. Bank kassalariga naqd pul tushumi va inkassatsiya ishlarini tashkil qilish	103
VII bob. EMISSIYA-KASSA OPERATSIYALARINI TASHKIL ETISH	107
7.1. Emission operatsiya tushunchasi. Emissiya turlari, pul belgilarining kafolatlanishi	107
7.2. Emissiya operatsiyalarini tashkil etish qoidalari	108
7.3. Zaxira fondi va oborot kassasi, emissiya operatsiyalarni tashkil etishda ularning roli. Emissiya operatsiyalarini muvofiqlashtirish	109
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	115

ОГЛАВЛЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	9
Глава I. ОСНОВЫ КООРДИНАЦИИ ЭКОНОМИКИ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНЫМ ПУТЁМ	12
1.1. Структура, критерии и свойства предмета, координация денежно-кредитным путём. Экономические основы координации денежно-кредитной политики	12
1.2. Некоторые стороны управления денежной эмиссией в условиях плановой экономики	14
1.3. Основы координации денежной эмиссии в условиях рыночной экономики	17
1.4. Своеобразные свойства конвертации денежной эмиссии в условиях модернизации экономики	19
Глава II. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОГО МЕХАНИЗМА	21
2.1. Металлическая и неметаллическая теория денег. Теория классического количества	21
2.2. Теория и модель спроса по отношению к деньгам по Фишеру. Основное направление теории Кейнса	22
2.3. Основное направление теории Монетаристов. Различительные свойства теорий Кейнса и монетаристов	28
Глава III. ЦЕНТРАЛЬНЫЙ БАНК В КАЧЕСТВЕ КООРДИНИРУЮЩЕГО ОРГАНА ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ	31
3.1. Центральный банк и формы его организации	31
3.2. Самостоятельность Центрального банка и условия её обеспечения	33
3.3. Роль Центрального банка в денежно-кредитной координации	36
3.4. Центральный банк в качестве эмиссионного, государственного и банка банков	38
3.5. Основные направления монетарной политики Центрального банка в условиях модернизации экономики	43
Глава IV. МЕТОДЫ И СВОЙСТВА РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ	46
4.1. Методы денежно-кредитной политики и их координация. Традиционные инструменты денежно-кредитной политики Центрального банка и пути их претворения в жизнь	46
4.2. Политика рефинансирования Центрального банка и его значение	47
4.3. Политика обязательного резерва и его место в денежно-кредитной политике	50
4.4. Роль обязательных резервов в координации минимального ликвидного процента коммерческих банков	54
4.5. Порядок продажи и покупки государственных краткосрочных облигаций Центральным банком	55

4.6. Место операции открытого рынка при координации денежно-кредитным путём. Операции открытых рынков Центрального банка	59
4.7. Место и роль валютной политики при координации денежного обращения	63
4.8. Валютная интервенция Центрального банка. Политика девиза. Операции СВОП. Девальвация и ревальвация. Политика валютных ограничений	68
Глава V. ЭМИССИЯ НАЛИЧНЫХ ДЕНЕГ И ОСНОВЫ ИХ ОРГАНИЗАЦИИ	73
5.1. Порядок организации кассовых операций в стране	73
5.2. Организация приёма наличных денег в кассах банков	75
5.3. Порядок и условия выдачи наличных денег из касс банков	76
5.4. Лимит кассового остатка и порядок установления критериев использования наличных денег от выручки	77
Глава VI. ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ	85
6.1. Изменения, возникшие при прогнозировании денежного оборота в условиях модернизации экономики	85
6.2. Организация учётной записи прогнозирования кассового оборота банков и порядок его проведения	90
6.3. Прогнозирование выдачи наличных денег в кассах банков. Отчётность кассового оборота банков по учётной записи прогнозирования	92
6.4. Организация поступления наличных денег в кассы банков и инкассации	103
Глава VII. ОРГАНИЗАЦИЯ ЭМИССИОННЫХ КАССОВЫХ ОПЕРАЦИЙ	107
7.1. Понятие эмиссионной операции. Виды эмиссии, гарантированность денежных знаков	107
7.2. Правила организации эмиссионных операций	108
7.3. Резервный фонд и кассовый оборот, их роль в организации эмиссионных операций. Координация эмиссионных операций	109
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	115

CONTENTS

INTRODUCTION	9
Chapter I. BASES OF MONETARY REGULATION IN ECONOMICS	12
1.1. Structure, criteria and properties of the monetary subject. Economy basics of monetary	12
1.2. Aspects of management of monetary issue in planned economy	14
1.3. Bases of adapted monetary issue in the conditions of market economy	17
1.4. Original properties of converting of monetary issue in the conditions of economy modernisation	19
Chapter II. THEORETICAL BASES OF REGULATION OF THE MONETARY MECHANISM	21
2.1. The metal and nonmetallic theory of money. The theory of classical quantity	21
2.2. The theory and demand model in relation to money on Fisher. The basic direction of the theory of Keynes	22
2.3. The basic direction of the theory of Monetarists. Distinctive properties of theories of Keynes and monetarists	28
Chapter III. THE CENTRAL BANK AS CO-ORDINATING BODY OF MONETARY ISSUE	31
3.1. The central bank and the form of its organisation	31
3.2. Independence of the Central bank and condition of its maintenance.	33
3.3. Role of the Central bank in monetary	36
3.4. The central bank as issue, state and bank of banks	38
3.5. The basic directions of a monetary policy of the Central bank in the conditions of economy modernisation	43
Chapter IV. METHODS AND PROPERTIES OF REGULATION OF MONETARY ISSUE	46
4.1. Methods of a monetary and credit policy and their coordination. Traditional tools of a monetary and credit policy of the Central bank and a way of their implementation	46
4.2. Policy of refinancing of the Central bank and its value	47
4.3. Policy of an obligatory stock and its place in a monetary and credit policy	50
4.4. Role of obligatory stocks in coordination of the minimum liquid percent of commercial banks	54
4.5. Order of sale and purchase of the state short-term bonds by the Central bank	55
4.6. Place of operation of the open market at coordination monetary and credit by.	59
4.7. Place and role of a currency policy at coordination of monetary issue	63
4.8. Currency intervention of the Central bank. A policy of the motto. Operations the SWAP. Devaluation and revaluation. A policy of currency restrictions	68

Chapter V. ISSUE OF CASH AND A BASIS OF THEIR ORGANISATION	73
5.1. Order of the organisation of cash operations in the country	73
5.2. The organisation of reception of cash in cash desks of banks	75
5.3. Limit of the cash rest and order of an establishment of criteria of use of cash from profit	76
5.4. Limit cash balance and the procedure for establishing criteria for the use of money from the proceeds of the initial	77
Chapter VI. FORECASTING OF MONETARY ISSUE	85
6.1. The changes which have arisen at forecasting of a monetary turn in the conditions of modernisation of economy	85
6.2. The organisation of the accounting record of forecasting of a cash turn of banks and order of its carrying out	90
6.3. Forecasting of cash in cash desks of banks. The reporting of a cash turn of banks under the forecasting accounting record	92
6.4. The organisation of receipt of cash in cash desks of banks and collection	103
Chapter VII. THE ORGANISATION OF ISSUE CASH OPERATIONS	107
7.1. Concept of issue operation. Issue kinds, guarantee of bank notes	107
7.2. Rules of the organisation of issue operations	108
7.3. Reserve fund and cash turn, their role in the organisation of issue operations. Coordination of issue operations	109
THE LIST OF THE USED LITERATURE	115

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini barqarorlashtirish doimo iqtisodiyotni inqiroz holatidan qutqarishning eng dolzarb shartlaridan biri hisoblanadi. Iqtisodiy inqirozlar esa turli mamlakatlarda o'zining ko'lami turlicha bo'lishi bilan birga mamlakatning moliya, pul-kredit tizimiga chuqur ta'sir ko'rsatadi. Shunday ekan moliya pul-kredit tizimi va siyosatlarining takomillashib borishi mamlakat iqtisodiy hayotining muhim bo'g'ini bo'lib qoladi. Ayniqsa iqtisodiy globallashuv, mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy integrallashuvining o'sib borishi sharoitida pul muomalasining barqarorligini ta'minlash, masalasi e'tiborli ahamiyat kasb etadi.

Prezidentimiz I.A. Karimov bu haqda "Bank tizimidagi islohotlar iqtisodiyotimizning barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlashda muhim omil bo'ldi. Natijada tijorat banklarining jami kapitali 25 foizga oshdi. Bank tizimining mustahkamlanishi 2014-yilda Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasini 12 foizdan 10 foizga, tijorat banklarining kreditlar bo'yicha foiz stavkasini ham shunga mos ravishda kamaytirish uchun zarur imkoniyatlar tug'dirdi.

Banklar tomonidan faqat ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnologik yangilash dasturlarini moliyalashtirishga yo'naltirilgan kreditlar hajmi 2013-yilga nisbatan 1,2 barobar, aylanma mablag'larni to'ldirish uchun ajratilgan kreditlar esa 1,3 martadan ziyod oshdi.

So'nggi yillar davomida "Mudis", "Standart end Purs" va "Fitch reytings" kabi yetakchi reyting agentliklari O'zbekiston bank tizimi faoliyatini "barqaror" deb baholamoqda. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, agar 2011-yilda mamlakatimizning 13 ta tijorat banki yuqori reyting baholariga sazovor bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda respublikamizning barcha 26 ta banki ana shunday bahoga loyiq ko'rildi¹, - deb ta'kidladilar. Shuning uchun ham, bugungi kunda pul muomalasining muomalalari iqtisodchi olimlar orasida tez-tez tortishuvlar, bahslashishlar, ilmiy konferensiya va simpoziumlar o'tkazish obyekti hisoblanmoqda. Pul muomalasini barqarorlashtirish iqtisodiyotni sog'lomlashtirishning asosiy omillaridan biri bo'lib qolmoqda. Sobiq ma'muriy buyruqbozlik orqali iqtisodiyotni boshqarish tizimida pul-kredit siyosatining deyarli yo'qligi oqibatida pul muomalasini "arzon pullar" bilan to'ldirish natijasida inflyatsiya jarayonlarining portlashiga olib keldi.

¹ Karimov I.A. 2015-yilda iqtisodiyotimizda tub tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, modernizatsiya va diversifikatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish hisobidan xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikka keng yo'l ochib berish – ustuvor vazifamizdir. 19.01.2015 y.

Boshqaruvning iqtisodiy metodlariga o'tish iqtisodiyotning bozor modeli tarkib topishida bank tizimida chuqur o'zgarishlar yuzaga kelishiga va iqtisodiyotga pul-kredit orqali ta'sir ko'rsatishning yaxlit mexanizmi yaratilishiga sabab bo'ldi. Pul-kredit munosabatlarini muvofiqlashtirish nazariy asoslari pulning miqdoriylik nazariyasi va uning keynschilar va monetaristlarning pul nazariyalari bo'lib, iqtisodiyotni pul-kredit siyosati orqali muvofiqlashtirishning nazariy asosining o'zagi hozirgi zamon talqini hisoblanadi. Hozirgi zamon pul-kredit siyosatining institutsional asosini bozor mexanizmi tashkil etadi. Bozor tizimida kredit resurslari bozori va pul bozorining iqtisodiyotni muvofiqlashtirishdagi o'rni beqiyosdir.

Ma'lumki, pul bozorida unga bo'lgan talab va taklif mujassamlashadi va uning zamirida baho, ya'ni ssuda foizi aniqlanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ikki pog'onali bank tizimining tashkil etilishi va qonun asosida Markaziy bankka pul muomalasini muvofiqlashtirish vazifasining yuklatilishi Markaziy bank tomonidan ushbu maqsadga erishish uchun mustaqil ravishda pul-kredit siyosati yuritilishini talab qiladi. Pul-kredit orqali muvofiqlashtirishdan asosiy maqsad mamlakat pul birligi qadrsizlanishi oldini olishdan iborat. Pul birligi qadrini ta'minlash esa pul muomalasini tartibga solish, muomaladagi pul massasini boshqarish bilan amalga oshiriladi. Muomaladagi pul massasi uning naqd pulga aylanish imkoniyatlarini inobatga olgan holda pul agregatlariga ajratish va ularni iqtisodiyotning holatiga mos ravishda boshqarish talab etiladi. Muomaladagi pul massasi iqtisodiyotning o'sish yoki tanazzul holatiga muvofiqlashtirish esa pul-kredit siyosatlari instrumentlaridan foydalanishni taqozo etadi.

Pul-kredit instrumentlari orqali pul bozorida pulning taklifi, talabi yoki uning bahosiga ta'sir ko'rsatiladi. Boshqacha qilib aytganda, pul bozorida "arzon" yoki "qimmat" pullarni tashkil etish orqali muomaladagi pul massasi iqtisodiyotning holatiga muvofiqlashtiriladi. Hozirgi vaqtda Markaziy banklar pul-kredit siyosatining diskont yoki qayta moliyalashtirish, ochiq bozordagi operatsiyalar, majburiy zaxira normasi, valyuta siyosati va boshqa instrumentlardan keng foydalanadi. Ushbu instrumentlarning biri yoki bir nechtasidan tanlab foydalanish ularning samaradorlik darajasiga bog'liq. Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida kassa-emissiya ishlarini to'g'ri tashkil etish, naqd pul aylanmasini doimiy ravishda prognozlashtirish ham pul muomalasini muvofiqlashtirishning muhim dastaklaridan hisoblanadi. Bular orqali naqd pulga bo'lgan talab va uning o'z vaqtida to'laqonli qondirish masalalari hal qilinadi.

O'zbekiston iqtisodiyotining pul mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasining past ekanligi (01.01.2013 y. holatiga 22,3 %), pul massasi o'sish sur'atining nisbatan yuqori ekanligi kabi muammolar mavjud ekanligi iqtisodiyotni pul-kredit vositalari orqali tartibga solish masalasini jiddiy ilmiy tadqiq qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Shunday ekan, pul-kredit orqali iqtisodiyotni muvofiqlashtirish bozor iqtisodiyoti sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi va u iqtisodiyotni boshqarishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

I boh. IQTISODIYOTNI PUL-KREDIT ORQALI MUVOFIQLASHTIRISH ASOSLARI

1.1. Pul-kredit orqali muvofiqlashtirish fanining tarkibiy tuzilishi, mezonlari va xususiyatlari. Pul-kredit orqali muvofiqlashtirishning iqtisodiy asoslari

Tovar-pul munosabatlarining paydo bo'lishi va rivojlanishi davrida pul muomalasi, uni to'liq o'rganish, boshqarish va tahlil qilish muammolari iqtisodchi olimlar diqqat- e'tiborida bo'ldi.

Ayniqsa, monometallizm va bimetalizm davridan so'ng muomalada haqiqiy real pullar o'niga ularning o'rinbosarlari qog'oz va kredit pullarning paydo bo'lishi, ularning iqtisodiy taraqqiyotning ma'lum fazalarida sotib olish quvvatining o'zgarishi, muomaladagi tovar va xizmatlar hajmi bilan pul massasi o'rtasidagi bog'liqliklar chuqur iqtisodiy tahlilga asos bo'ldi. Bular rivojlangan tovar-pul munosabatlari mavjud shart-sharoitda pul muomalasini iqtisodiy, ilmiy asoslangan ravishda boshqarish lozimligini taqozo etadi. Natijada, rivojlanishning turli bosqichlarida yetakchi iqtisodchi olimlar tomonidan pul nazariyalari, pul-kredit siyosati, monetar siyosat to'g'risida alohida ilmiy izlanishlar olib borildi. Ular haqida o'quv qo'llanmaning keyingi boblarida batafsil to'xtalib o'tamiz.

Pul-kredit orqali muvofiqlashtirish fani pul muomalasini boshqarish, muomaladagi pul massasi va uning tarkibiy qismi, pul muomalasini muvofiqlashtiruvchi organ, pul muomalasini muvofiqlashtirish usullari, tamoyillari hamda Markaziy bank tomonidan pul muomalasini muvofiqlashtirish maqsadida qo'llaniladigan pul-kredit siyosati instrumentlari, ularning mohiyati va maqsadini o'rganadi.

Shu bilan birga muomalaga naqd pul chiqarish, muomaladagi vaqtincha ortiqcha pul mablag'lari zaxirasini yaratish hamda iqtisodiyotda kassa amaliyotini tashkil etish tartiblari o'rganiladi. Muomala uchun zarur bo'lgan naqd pul massasini oldindan prognozlashtirish maqsadida banklar tomonidan kassa aylanmalarini oldindan prognozlash tartibi o'rganiladi.

Pul-kredit orqali muvofiqlashtirish fanining nazariy asosi "Iqtisodiyot nazariyasi", "Pul, kredit va banklar" kabi nazariy fanlar hisoblanadi. Fanni o'rganishda yetakchi pul-kredit, monetar nazariy qarashlar asos qilib olingan.

Pul-kredit orqali muvofiqlashtirish fani "Monetar siyosat", "Pul, kredit va banklar", "Bank ishi", "Bank menejmenti va marketingi", "Banklarda buxgalteriya hisobi" kabi amaliy fanlarning ajralmas qismi

hisoblanadi. Chunki pul muomalasini boshqarish Markaziy bankning asosiy vazifasi bo'lishi bilan bir qatorda uning samaradorligi butun bank tizimi faoliyati va barqarorligi bilan chambarchas ravishda bog'liq.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini muvofiqlashtirish, real bozor sharoitida pul taklifi va unga bo'lgan talabni tartibga solish, iqtisodiyotga pul-kredit orqali ta'sir ko'rsatish, iqtisodiyotni muvofiqlashtirishning eng muhim elementi hisoblanadi. Pul-kredit vositasida iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish, asosan mamlakat pul birligi barqarorligini ta'minlash, inflyatsiya jarayonini jilovlash, tovar-pul munosabatlarining barqarorligini ta'minlashga qaratilgan. Pul-kredit orqali muvofiqlashtirish bozor iqtisodiyoti qonuniyatlariga to'liq xos va mos ravishda amalga oshirilishi lozim. Zamonaviy pul-kredit siyosatining institutsional asoslaridan biri bozor tizimi hisoblanadi.

Pul-kredit sohasida bozor tizimisiz ikki pog'onali bank tizimining samarali faoliyat yuritishini tasavvur etish qiyin. Bozor iqtisodiyoti iqtisodiyotni pul-kredit vositasida muvofiqlashtirishning bosh mezonini hisoblanadi. Unda har xil muddatlarga mo'ljallangan kreditga bo'lgan talab va taklif, pul bahosi (foizlar) kabi monetar siyosatning asosiy elementlari vujudga keladi.

Pul-kredit sohasida bozorlarni tasniflash asosida asosan quyidagi uch belgi yotadi: bitim obykti, qatnashuvchilar tarkibi va bitim muddati. Bularni inobatga olgan holda bozorlarning ikki turi farqlanadi. Ular kredit va moliya bozorlari, oxir- oqibatda, ular ham aniq sohalarga ajraladi.

Kredit bozorlari banklararo kredit resurslari va pul bozorlarini o'z ichiga oladi. Banklararo kredit resurslari bozori ishtirokchilari faqat banklar hisoblanadi va u yerda banklarning likvidligini doimiy ravishda ushlab turish maqsadida, ya'ni aktiv va passiv operatsiyalari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash uchun, asosan, qisqa muddatli vaqtincha bo'sh pul resurslari savdosi amalga oshiriladi. Banklarning mulkchilik shakllaridan qat'i nazar bir-birlariga kredit resurslari sotilishi va sotib olinishi ular o'rtasidagi bozor tamoyillariga mos ravishda gorizontaal munosabatlarning kelib chiqishiga asos bo'ladi.

Pul bozorining ahamiyatli xususiyati uning ishtirokchilari va bitimlarning shakli turli-tumanligidan iborat. Pul bozorining ishtirokchilari banklar, korxonalar, tashkilot, muassasalar, moliyaviy muassasalar, sug'urta kompaniyalari, pensiya fondlari, kredit uyushmalari, investitsion kompaniyalar va boshqalar bo'lishi mumkin.

Pul bozorida unga bo'lgan talab va taklifdan kelib chiqqan holda uning bahosi, foiz vujudga keladi. Ushbu ssuda foizning darajasi pul-

kredit siyosati instrumentlari ta'sir ko'rsatuvchi vosita hisoblanadi, ya'ni foiz me'yoriga ta'sir ko'rsatish orqali muomaladagi pul massasiga ta'sir ko'rsatiladi.

Shunday ekan, bozor iqtisodiyoti sharoitida pul-kredit orqali muvofiqlashtirishning obyektiga pul bozoridagi talab va taklif hamda uning natijasida vujudga keladigan foiz me'yori hisoblanadi. Pul-kredit orqali muvofiqlashtirish subyekti esa mamlakat Markaziy banki hisoblanadi.

1.2. Rejali iqtisodiyot sharoitida pul muomalasini boshqarishning ayrim jihatlari

Sobiq Ittifoqning rejali iqtisodiyot davrida pul muomalasini boshqarish ham maxsus rejalariga asoslangan holda amalga oshirilgan. U davrda, ma'lumki, iqtisodiyot mulkchilik shaklining yagonaligiga, ya'ni davlat mulkining (shaxsiy mulkdan tashqari) hukmronligiga asoslangan.

Pul muomalasi tushunchasi tor ma'noda faqat naqd pul aylanmasini anglatgan. Shuning uchun ham, pul muomalasini muvofiqlashtirish faqat naqd pul aylanmasini boshqarish, uni rejalashtirish va ushbu rejaning barcha bo'g'inlarda bajarilishini nazorat qilish bilan chegaralangan.

Korxonalar, tashkilot, muassasalarning bank hisobraqamlarida pul mablag'larini tasarruf qilishi qonun-qoidalariga davlat tomonidan yaratilgan. Barcha mulk egasi davlat hisoblangan. Ushbu sharoitda butun mamlakat pul aylanmasi ikki qismga: naqd pul aylanmasi va naqd pul ishtirokisiz amalga oshirilgan pul aylanmalariga ajratilgan va yuqorida ta'kidlangani kabi faqat naqd pul aylanmasini rejalashtirib boshqarish orqali pul muomalasini muvofiqlashtirishga erishilgan.

Rejali iqtisodiyot davrida pul muomalasini muvofiqlashtirish uchun quyidagi vositalardan keng foydalanilgan:

1. Davlat banki bo'limlari kassa rejasi.
2. Aholining daromad va xarajatlar balansi.
3. Davlat banki tomonidan korxonalar, tashkilot va muassasalar ish haqi fondining ishlatilishi ustidan o'rnatilgan nazorat.
4. Davlat banki tomonidan korxonalar, tashkilot va muassasalarning kassa intizomiga rioya etishi nazorati.
5. Korxonalar, tashkilot va muassasalar tomonidan naqd pullik va naqd pul ishtirokisiz amalga oshiriladigan hisob-kitoblarni amalga oshirish qoidalariga rioya qilinishi ustidan bank nazorati.

Davlat banki bo'limlari kassa rejasi har bir bank bo'limi tomonidan rejalashtirilayotgan chorak boshlanishidan 60 kun avval mijozlarining kassa rejalariga ta'kidlanishiga asoslangan holda tuzilar edi. Unda

rejalashtirilayotgan chorak davomida bank kassasiga qayerdan va qancha naqd pul kelib tushishi, bank kassasidan ushbu davrda nima maqsadda va qancha naqd pul berilishi hamda muomalaga qo'shimcha naqd pul mablag'lari chiqarilishi yoki muomaladan zaxiraga qancha naqd pul mablag'lari olinishini aks ettiruvchi emission natija ifodalanishi lozim edi.

Bank bo'limlarida tuzilgan kassa rejasi vertikal ravishda pastdan yuqori tashkilotlarga yuborilar va yuqoridan tasdiqlanib quyi organlarga chorak boshlanishidan 10 kun oldin kelib tushar edi. Yuqori tashkilotdan tasdiqlangan reja esa quyi tashkilotlar uchun bajarilishi shart hisoblangan. Shuning uchun davlat banki bo'limlari tasdiqlangan kassa rejasi bajarilishini doimiy ravishda kuzatib borishlari shart edi. Kundalik kuzatuvlar natijasida har besh kunda uning bajarilishi yuzasidan hisobotlar tayyorlanar edi. 5-10 kunlik hisobotlar tahlili asosida kassa rejasini bajarish chora-tadbirlari ishlah chiqilar edi.

Buning uchun kunlik savdo tushumi rejasi bajarilishi, mayda ulgurji savdo rejasiga rioya qilinishi, tushumlarning o'z vaqtida va to'liq inkassatsiyalanishi, xo'jaliklar tomonidan kassa qoldig'i limitiga rioya qilinishi davlat banki bo'limlari tomonidan doimiy ravishda nazoratga olinar edi.

Yuqoridagilarning barchasi muomaladagi naqd pul massasini tovar va xizmatlar hajmi bilan mutanosib ravishda ushlar orqali pul birligi barqarorligini ta'minlashga qaratilgan. Aholi daromad va xarajatlari balansi ham asosan naqd pul migratsiyasini aniqlash va u orqali naqd pul muomalasini boshqarishga xizmat qilgan.

Aholi daromad va xarajatlari balansi asosan choraklarga ajratilgan holda 1 yillik davrga tuzilgan. Unda hudud aholisining yil davomidagi daromadlari va ularning manbalari, xarajatlari va ularning yo'nalishi hamda aholi qo'lida qoladigan pul mablag'lari o'zgarishi, ko'payishi yoki kamayishi aks ettirilgan.

Rejali iqtisodiyot davrida davlat banki bo'limlari tomonidan o'z mijozlarining ish haqi fondidan foydalanishi har chorakda bir marta tekshirilib borilgan. Chunki barcha korxonalar va tashkilotlar davlat mulki hisoblanib, ularga ish haqi fondi davlat tomonidan tasdiqlangan va uning ishlatilishi davlat organi-davlat banki tomonidan nazorat qilib borilgan. Maqsad, ish haqi fondidan foydalanish bilan ishlab chiqarish va xizmatlar ko'lamini o'rtasidagi mutanosiblikni ushlar turishdan iborat bo'lgan, ya'ni ish haqining o'sish darajasi ishlab chiqarishning o'sish darajasidan past bo'lishiga erishilgan. Bundan tashqari, biz yuqorida to'xtalib o'tgan bank bo'limlari kassa rejasining bajarilishini ta'minlashda ham korxonalar ish

haqi fondi xarajatlarini nazorat qilish muhim ahamiyat kasb etgan. Chunki kassa rejasining chiqim qismini asosan ish haqiga beriladigan naqd pul chiqimlari tashkil etgan.

Rejali iqtisodiyot davrida barcha korxonalar, tashkilot va muassasalar tomonidan rioya qilinishi majburiy bo'lgan kassa operatsiyalarini yuritish qoidalari mavjud bo'lgan.

Davlat banki bo'limlari - davlatning nazorat organlari sifatida xo'jaliklar tomonidan kassa intizomiga rioya qilinishi doimiy ravishda nazorat qilib borilgan. Maqsad, birinchidan davlat mulkining butligini nazorat qilish bo'lsa, ikkinchidan, naqd pul muomalasini rejaga muvofiq boshqarish uchun xizmat qilgan. Kassa intizomi nazorat qilinganda, dastavval bank kassasidan olingan mablag'larning o'z vaqtida va to'liq xo'jalik kassasiga kiritilganligi, olingan mablag'larning o'z vaqtida maqsadli ishlatilganligi, kassaga boshqa naqd pul tushumlari va ularning o'rnatilgan muddatida bank kassalariga topshirilishi hamda kassa qoldiqlarining bank tomonidan o'rnatilgan kassa qoldig'i limitlariga mos kelish yoki kelmasligi tekshirilgan.

Rejali iqtisodiyot davrida, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, naqd pul aylanmasi va naqd pulsiz hisob-kitoblar oralig'ida mustahkam "chegara" o'rnatilgan. Naqd pullik hisob-kitoblar doirasi qonun, qaror yoki maxsus yo'riqnomalar bilan belgilab berilgan. Ushbu doiradan tashqaridagi hisob-kitoblar faqat naqd pulsiz, ya'ni hisob raqamlardan pul ko'chirilishi yo'li bilan amalga oshirilgan.

Sobiq Ittifoq davrida pul muomalasi ikki qismga, ya'ni naqd va naqdsiz pul muomalasiga qat'i ajratilgan edi.

Yuqorida to'xtalib o'tilgan tadbirlarni amalga oshirgan holda bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini boshqarish yoki tartibga solishning iloji yo'q. Chunki birinchidan, bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkchilikning davlat mulkidan tashqari turli shakllari paydo bo'ldi va rivojlandi. Ikkinchidan, mulkchilik shakllarining o'zgarishi natijasida naqd pul aylanmasi va naqd pulsiz hisob-kitoblar o'rtasidagi chegara yemirilib, ular o'rtasidagi tafovutlar yo'qolib boradi. Banklardagi hisob raqam sohiblari o'zlarining hisob raqamlarida mavjud pul mablag'laridan istalgan shaklda tasarruf etish huquqiga ega bo'ldilar.

Shunday qilib, erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida bozor qonuniyatlariga mos ravishda pul muomalasini muvofiqlashtirish lozim bo'ladi.

1.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini muvofiqlashtirish asoslari

Shunday qilib, erkin bozor iqtisodiyoti davrida pul muomalasi tushunchasi nafaqat muomaladagi naqd pullar aylanishini, balki u bilan birga naqd pulsiz amalga oshirilayotgan hisob-kitoblarni ham o'z ichiga olishi o'z isbotini topgan.

Demak, erkin bozor sharoitida pul muomalasini muvofiqlashtirish deganda, albatta, butun pul aylanmasini, muomaladagi jami pul massasini boshqarish tushuniladi.

Ma'lumki, muomaladagi naqd pul massasi banklar aylanma kassalaridagi, mulkchilik shaklidan qat'i nazar korxonalar, tashkilot va muassasalar kassalaridagi va aholi qo'lidagi naqd pullardan tashkil topadi. Muomaladagi pul massasi esa naqd pullardan tashqari naqd pulsiz turli shakllardagi hisob raqamlarda mavjud pul mablag'larini ham o'z ichiga oladi.

Rivojlangan mamlakatlarda pul massasini boshqarish ularni muayyan pul agregatlariga bo'lib o'rganish orqali amalga oshiriladi.

Odatda, M1; M2; MZ pul agregatlariga ajratiladi.

Masalan, AQSh da pul agregatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi.

M1 - naqd pullar va transaksion depozitlardan tashkil topadi. Transaksion depozitlar, o'z navbatida, talab qilib olinadigan depozitlar va boshqa chek depozitlaridan tashkil topadi. Talab qilib olinadigan depozitlar - ularning qoldig'i uchun, odatda, banklar tomonidan foiz to'lovlari to'lanmaydigan va uning sohiblariga undagi mablag'lardan xohlagan vaqtlarida cheklar va elektron pul o'tkazmalari vositasida foydalanish huquqini beruvchi depozit mablag'laridir. Boshqa chek depozitlari - ularning sohiblariga foiz daromadini olish huquqini beruvchi va undan mablag'lardan chek yoki elektron to'lovlar vositasida foydalanishi mumkin bo'lgan depozitlardir.

M2 - pul agregati, M1 pul agregati bilan jamg'arma depozitlar, muddatli omonatlar, bir kunlik qayta sotib olishga kelishilgan kelishuvlar, yevro va dollarlardagi bir kunlik zayomlar hamda pul bozorining oila xo'jaligiga tegishli bo'lgan o'zaro fondlaridan tashkil topadi.

Jamg'arma depozitlar - foiz shaklida daromad keltiruvchi depozit institutlaridagi depozitlar bo'lib, ularning sohiblari xohlagan vaqtda uni olish huquqiga egadirlar. Ular chekdan foydalanish orqali tasarruf etish huquqini bermaydi.

Muddatli omonatlar - depozit institutlaridagi shartnoma orqali kelishilgan muddatgacha shakllanadigan va sohibiga ushbu davr

mobaynida foiz shaklida daromad keltiruvchi mablag'lardir. Qayta sotib olishga kelishilgan bir kunlik bitimlar (RP) - firma yoki jismoniy shaxs tomonidan moliyaviy muassasalardan qimmatli qog'ozlarni sotib olishga va bir kundan keyin kelishilgan baholarda qayta sotishga kelishilgan bitimlar.

Yevropadagi bir kunlik zayomlar - AQShdan tashqaridagi depozit institutlarining bir kunga sotib olib keyin qayta sotish uchun kelishilgan qisqa muddatli aktivlari.

MZ - pul agregati - M2 pul agregati, depozit sertifikatlari, muddatli RP va yevrodollarlardagi muddatli zayomlar hamda pul bozorining MI fondlari aksiyalari. Depozit sertifikatlari - bu, odatda, \$100000 dan kam bo'lmagan miqdordagi muddatli depozitlardir.

AQSh da to'rtinchi pul agregati ham mavjud bo'lib, unga M3+ qisqa muddatli xazina majburiyatlari+ korporativ qimmatli qog'ozlar+ jamg'arma obligatsiyalari+ bank jihatlar kiradi.

Turkiyada pul agregatlari quyidagicha taqsimlanadi:

M1 - muomaladagi naqd pullar, talab qilib olinadigan depozitlar, tijoriy maqsaddagi talab qilib olinadigan depozitlar va Turkiya Markaziy bankidagi depozitlardan tashkil topadi .

M2 - M1 pul agregati, muddatli depozitlar va depozit sertifikatlaridan iborat.

M2 - M2 pul agregati va chet el valyutalardagi depozitlar.

MZa - M2a pul agregati va davlatning talab qilib olinguncha hamda muddatli depozitlari.

MZ - M2 pul agregati va Turkiya Markaziy bankidagi boshqa depozitlardan tashkil topadi.

O'zbekiston Respublikasi bugungi kunda pul muomalasini boshqarishda quyidagi pul agregatlaridan foydalanadi:

MO - muomaladagi naqd pullar.

M1 - MO pul agregati va talab qilib olinadigan hisob raqamlar qoldiqlari.

M2 - M1 pul agregati va muddatli depozitlar .

MZ - M2 pul agregati, depozit sertifikatlari, maqsadli zayom obligatsiyalari, davlat zayomi obligatsiyalari, xazina majburiyatlaridan tashkil topadi.

1.4. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida pul muomalasini arqarorlashtirishning o'ziga xos xususiyatlari

Pul muomalasini muvofiqlashtirishda muomaladagi pul massasini pul agregatlariga bo'lib o'rganish va alohida pul agregatiga ta'sir ko'rsatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini muvofiqlashtirishda pul, kredit multiplikatorlari va ularni to'liq inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kredit multiplikatorining mohiyati shundan iboratki, kredit mexanizmining mavjudligi tufayli muayyan tijorat banki tomonidan ochiq bozorlardagi operatsiyalar hisobiga Markaziy bankdan olgan kredit resurslaridan o'z mijozlarini kreditlasa va ushbu mablag'lar boshqa bank mijozlariga o'tkazilsa, boshqa bankda kredit resurslari ko'payishi va unda kreditlash imkoniyati ortib borishiga olib keladi. Shu tariqa ushbu mablag'lardan boshqa bir bankka o'tishi keyingi banklarda kredit resurslarining ortib borishiga olib keladi. Bu jarayon muomaladagi pul massasi ortib borishiga sabab bo'ladi.

Shunday qilib, bozor iqtisodiyoti sharoitida muomaladagi pul massasini tovar va xizmatlar hajmi bilan muvofiqlashtirib borish muhim iqtisodiy ahamiyat kasb etadi va u ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, mamlakat iqtisodiy barqarorligini ta'minlash, mamlakat pul birligini ayirboshlash qobiliyatini mustahkamlash hamda to'lov balansi holati yaxshilanishiga xizmat qiladi.

Erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini muvofiqlashtiruvchi organ - Markaziy bank, muvofiqlashtirish instrumentlari, pul massasi, pul agregatlari, pul bozori, pulga bo'lgan talab va taklif, pulning bozordagi bahosi kabi bozor tushunchalari vujudga keladi. Ushbu tushunchalar to'g'risida darsligimizning keyingi boblarida batafsil to'xtalib o'tamiz.

Qisqacha xulosa

Tovar-pul munosabatlarining paydo bo'lishi va rivojlanishi davrida pul muomalasi, uni to'liq o'rganish, boshqarish va tahlil qilish muammolari iqtisodchi olimlar diqqat e'tiborida bo'ldi.

Ayniqsa, monometallizm va bimetallizm davridan so'ng muomalada haqiqiy real pullar o'rniga ularning o'rinbosarlari qog'oz va kredit pullarning paydo bo'lishi, ularning iqtisodiy taraqqiyotning ma'lum fazalarida sotib olish quvvatining o'zgarishi, muomaladagi tovar va

xizmatlar hajmi bilan pul massasi o'rtasidagi bog'liqliklar chuqur iqtisodiy tahlilga asos bo'ldi.

Bular rivojlangan tovar-pul munosabatlari mavjud shart-sharoitda pul muomalasini iqtisodiy, ilmiy asoslangan ravishda boshqarish lozimligini taqozo etadi. Natijada rivojlanishning turli bosqichlarida yetakchi iqtisodchi olimlar tomonidan pul nazariyalari, pul-kredit siyosati, monetar siyosat to'g'risida alohida ilmiy izlanishlar olib borildi.

Shunday qilib, erkin bozor iqtisodiyoti davrida pul muomalasi tushunchasi nafaqat muomaladagi naqd pullar aylanishini, balki u bilan birga naqd pulsiz amalga oshirilayotgan hisob-kitoblarni ham o'z ichiga olishi o'z isbotini topgan.

Erkin bozor sharoitida pul muomalasini muvofiqlashtirish deganda, albatta, butun pul aylanmasini, muomaladagi jami pul massasini boshqarish tushuniladi.

Ma'lumki, muomaladagi naqd pul massasi banklar aylanma kassalaridagi, mulkchilik shaklidan qat'i nazar korxonalar, tashkilot va muassasalar kassalaridagi va aholi qo'lidagi naqd pullardan tashkil topadi. Muomaladagi pul massasi esa naqd pullardan tashqari naqd pulsiz turli shakllardagi hisob raqamlarda mavjud pul mablag'larini ham o'z ichiga oladi.

Rivojlangan mamlakatlarda pul massasini boshqarish ulami muayyan pul agregatlariga bo'lib o'rganish orqali amalga oshiriladi.

Takrorlash uchun savollar

1. Pul multiplikatori qanday hisoblanadi?
2. Pul tizimlari, turlari va ularning elementlari.
3. Pulning nominal nazariyasi nima?
4. Pul nazariyasi nimadan iborat?
5. Pul agregatlari va ularning tuzilishi.
6. Pul-kredit orqali muvofiqlashtirish fanining nazariy asosi.
7. Pul-kredit orqali muvofiqlashtirish fani nimani o'rganadi ?
8. O'zbekiston Respublikasi bugungi kunda pul muomalasini boshqarishda qanday pul agregatlaridan foydalanadi ?

Tayanch iboralar

Monometallizm, bimetalizm, naqd pul massasi, monetar siyosat, bank tizimi, kredit bozori, pul muomalasi, kassa rejasi, modernizatsiya.

II bob. PUL-KREDIT MEXANIZMINI TARTIBGA SOLISHNING NAZARIY ASOSLARI

2.1. Pulning metallik va nominallik nazariyasi.

Klassik miqdoriylik nazariyasi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul-kredit mexanizmini tartibga solish pul-kredit siyosati yoki oddiy qilib monetar siyosatning iqtisodiyotga ta'siri markaziy o'rinlardan birini egallaganligi sababli jahonning eng ilg'or iqtisodchi olimlar diqqat-e'tiborini aynan shu muammolarga qaratib kelmoqdalar.

Pul-kredit mexanizmini tartibga solishning nazariy asosi kapitalistik ishlab chiqarish usulining dastlabki yillarida yaratila boshladi. Ishlab chiqarish sharoitining tubdan o'zgarishi, uning yiriklashishi sanoat kapitalining o'sishi iqtisod fani oldiga qator vazifalar qo'ydi. Ular orasida eng ahamiyatliharidan biri pul va kreditning mohiyati, funksiyasi va xo'jaliklarning barqaror rivojlanishidagi ularning o'rni bo'ldi. Xuddi shu davrda pul nazariyalari to'g'risidagi ilk fikrlar yuzaga keldi. Bu nazariyalar: metallik va nominallik pul nazariyalari bo'lib, ularning o'sha davrdagi muammolarni yechishdagi o'rni beqiyos edi.

Metallik pul nazariyasi dastlab kapitalizm rivojlangan Angliyada maydonga keldi. Ushbu nazariyaning asoschilari T. Jen va D. Norslar bo'lib, metall pullar muomalasining barqaror bo'lishiga chaqiradi va mamlakat boyligi, mamlakatdagi oltin va kumush pullar zaxirasiga bog'liq deb hisoblaydi. Bu nazariyaning kamchiligi moddiy va ruhiy qadriyatlar boylilik sifatida tan olinmasligidir. Bu nazariya XIX asrning birinchi yarmida rivojlanib kelayotgan sanoat burjuaziyasini qoniqtira olmadi va inqirozga yuz tutdi. Lekin XIX asrning II yarmiga kelib nemis iqtisodchisi K. Knip metallik nazariyasini himoya qilib chiqdi. Bu g'oyaning tiklanishiga 1873-yilda Germaniyada kiritilgan oltin tanga standarti sabab bo'ldi. K. Knip metallik nazariyasini yangi sharoitga moslashtirib, u pul sifatida faqat metallni emas, balki Markaziy bank banknotalarini ham hisoblashi mumkin. Agar ular metall bilan ta'minlangan bo'lsa, hech bir cheklovlarsiz almashtirilsa, pul tizimi mustahkam bo'ladi. Ammo bu muvozanat urushlar tufayli buziladi. Oltinning erkin pulga almashishi, chetga chiqarilishi bekor qilinadi.

Birinchi jahon urushidan keyin oltin quyma standarti joriy qilindi. Oltin tanga standartidan asosiy farqi muomaladagi banknotalar endi oltin quymaga (12-12,5 kg) almashtirila boshladi. Bu asosan xalqaro bozorlarda qo'llaniladigan bo'ldi. Ko'pgina davlatlarda banknotalarni oltin

almashtirish amaliyotda bekor qilindi. Oltin quyma standartiga kirmagan davlatlar o'z valyutasi (pullar)ni unga kirgan davlatlar devizlariga (valyutalariga) almashtirish ko'zda tutilgan edi. AQSh dollari asosiy deviz (valyuta) hisoblanib qoldi.

Nominallik pul nazariyasi - oldingi nazariya singari burjuaziya ilk rivojlanish davriga to'g'ri keladi va Angliyada paydo bo'ldi. Bu nazariya vakillari Dj. Berkli va Dj. Styuartlardir. Ularning asosiy g'oyasi-muomalada yemirilib to'la qiymatga ega bo'lmagan tangalar ham nominaliga qarab teng muomalada bo'lishini yoqlashdir. Unga ko'ra puldagi oltinning qiymati muomalada ahamiyat kasb etmaydi, nominalida qancha ko'rsatilgan bo'lsa, shu asosiy o'rin tutadi.

Nominalizmning keyingi rivojlanish bosqichi XIX asr oxiri XX asr boshlaridir. Bu davrda nominalistik g'oya vakillaridan biri G. Knapdir. G. Knap va uning izdoshlari oldingi nominalistlardan farq qilib, to'la qiymatga ega bo'lmagan tangalarga emas, balki qog'oz pullarga asoslangan edilar. Ular pul massasini hisoblayotganda davlat xazina chiptani va almashadigan tangalarni e'tiborga olib, kredit pullarini (veksel, chek, banknotalarni) izlanishlaridan chetda qoldirishdi.

Turli mulkchilikka asoslangan bozor iqtisodiyotining rivojlanishida pul va kredit kategoriyalari mohiyati o'zgarishsiz qoladi va pul-kredit mexanizmini tartibga solishni takomillashtirish bo'yicha amaliy takliflarga ehtiyoj seziladi.

Hozirgi vaqtda pul to'g'risida turli xil nazariyalar mavjud bo'lib, ular o'z mazmuniga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi turli oqimlarga birlashib ketgan. Ana shu oqimlar monetarizm va keynschilik oqimini, shubhasiz nazariyalar ichida eng yirik va eng yetakchi g'oyaviy yo'nalish sifatida ajratib ko'rsatish mumkin.

Ammo har ikkala (maktab) nazariyalarni o'rganishdan oldin ularning vujudga kelishiga asos bo'lgan - klassik miqdoriylik nazariyasini o'rganish lozim. Ularning asoschilari A. Smit, U. Petti, D. Rikardo, D. Fullarton, A. Marshall, I. Fisher, A. Pigu va boshqadir. Ular keynschilik va monetarizmga qadar pulga bo'lgan talab muomala uchun zarur pul massasi, almashuv tenglamasi kabi masalalarni chuqur tahlil qilib, o'zining qarashlarini vujudga keltirgan.

2.2. Fisher bo'yicha pulga bo'lgan talabning nazariyasi va modeli. Keyns nazariyasining asosiy yo'nalishi

Pulning miqdoriylik klassik nazariyasi asoschilaridan biri Irving Fisher hisoblanadi. Uning 1911-yilda nashr qilingan "Pulning xarid

quvati” kitobida pulga bo‘lgan talabni aniqlash uchun quyidagi formulani keltiradi:

$$V=P*Y/M(1)$$

Unda Fisher umumiy pul miqdori M (pul massasi) va ishlab chiqarilgan pirovard tovar va xizmatlarni sotib olishdagi yalpi xarajatlar $R*Y$ o‘rtasidagi bog‘liqlikni tadqiq qilgan.

Bunda: R - baholar darajasi; Y - yalpi ishlab chiqarish (yoki yalpi ichki mahsulot sifatida ishlatish mumkin);

V - M va $P*Y$ larni bog‘lovchi o‘zgaruvchini - pulning aylanish tezligi deb atash mumkin.

Demak, pulning aylanish tezligini V yalpi xarajatlarning ($P*Y$) pul massasiga nisbati sifatida qarash mumkin. Masalan: agar yil davomida nominal yalpi ichki mahsulot ($YaIM$) 5 trln. dollarga, pul taklifi M - 1 trln. dollarga teng bo‘lsa, pul aylanish tezligi 5 marta teng bo‘ladi.

Yuqoridagi tenglamaning har ikkala tomonini M ga ko‘paytirish orqali almashuv tenglamasini hosil qildi. Almashuv tenglamasi nominal daromad, pul miqdori va ularning aylanish tezligini ifodalaydi.

$$M*V=P*Y (2)$$

Yuqoridagi tenglamadan ko‘rinadiki, yil davomida pul aylanish tezligining pul miqdoridagi nominal daromadga (ya‘ni yil davomida sotib olingan tovar va xizmatlarning nominal qiymatiga) teng bo‘lishi kerak.

I. Fisherning fikricha, iqtisodiyotda pul aylanish tezligini moliyaviy institutlar aniqlaydi. Lekin bu institutlar pul aylanish tezligiga juda sekin ta‘sir qiladi, shuning uchun qisqa davriy oraliqda pulning aylanish tezligi doimiy degan taxmin almashuv tenglamasini pulning miqdoriylik nazariyasiga aylantirdi. Chunki bunga ko‘ra nominal $YaIM$ mutlaq ravishda pul massasining tebranishlari orqali aniqlanadi. Natijada pulning miqdoriylik nazariyasidan kelib chiqadiki, agar M ikki hissa oshsa, R ham ikki hissa oshishi kerak, chunki V va Y lar doimiy (o‘zgarmas) holda qoladi.

Yuqorida keltirgan misolimizda yalpi ishlab chiqarish 5 trln. dollarni tashkil etadi, pulning aylanish tezligi esa $Y=5$ va pul taklifi $M=1$ trln. dollar, bu esa baholar darajasining teng ekanligini anglatadi. Pul taklifining 2 trln. dollargacha ko‘payishi sharoitida baholar darajasi 2 barobar oshadi, chunki $2*5=10$ trln. Dollarlik nominal $YaIM$ ga tenglashadi.

Yuqoridagi fikr va misollarni birlashtiradigan bo‘lsak, Fisherning fikricha, muomala uchun zarur pul massasi (pulga bo‘lgan talab) $YaIM$ doirasidagi bitimlar hajmi bilan va bu bitimlarni amalga oshirish uchun

moliya institutlari tomonidan pul taklifi aniqlanadi, bu esa pulning aylanish tezligini ham aniqlash imkoniyatini beradi. Irving Fisher o'zining pulga bo'lgan talabning miqdoriylik nazariyasini yaratgan vaqtda Kembrij maktabi vakillari Alfred Marshal va Artur Sessil Pigu ushbu sohadagi tadqiqotlar bilan shug'ullandilar. Ularning tadqiqotlari natijasi Fisherning ($M \cdot V = P \cdot Y$) tenglamasiga o'xshash tenglamaga olib kelgan bo'lsa-da, muammoga yondashuv mutlaqo boshqacha edi. Kembrij maktabining vakillari pulga bo'lgan talabning bitimlar hajmiga va institutsional omillarga bog'liqligini o'rganishning o'rniga ma'lum holatlarda insonlar va xo'jalik subyektlar qo'lida qancha miqdorda pul ushlab turishni xohlaydilar? degan savol qo'yiladi. Kembrijcha modelda subyektlar kredit kartochkalaridan foydalanish imkoniyati bo'lmaganda ularda erkin qaror qabul qilish imkoniyati borligi hisobga olindi.

I. Fisher qisqa muddatli davriy oraliqlarda pul aylanishi tezligi o'zgarmasdir, deb hisobladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Kembrij maktabining vakillari I. Fisher xulosasidan farq qilib, u foiz stavkasi to'g'risida pulga bo'lgan talabning o'zgarishini istisno qilmaydi. Bu olimlarning fikricha, odamlarning qo'llarida pul ushlab turishlariga asos bo'luvchi pulning ikki xususiyatini ajratib ko'rsatishadi:

1. Almashuv vositasi: Subyektlar bitimlarni amalga oshirayotgan vaqtlarida pul almashuv vositasi sifatida amal qiladi. Kembrij maktabining vakillari Fisherning pulga bo'lgan talab bitimlar hajmiga bog'liq va pulning bitimlarni amalga oshirishi uchun talabi nominal YalMga mutanosib ekanligi to'g'risidagi fikriga qo'shiladilar.

2. Boylikni saqlash vositasi: Modomiki, pul boylikni saqlash vositasi ekan, pulga bo'lgan talab ushbu boyliklar miqdoriga ham bog'liq degan fikrni ilgari suradi. Boyliklarning oshishi bilan subyektlarda ularni turli aktivlarga joylashtirish zarurati tug'iladi.

Natijada, Kembrij maktabining olimlari pulga bo'lgan talab nominal YalMga mutanosib degan xulosaga kelishdi va pulga bo'lgan talab funksiyasini quyidagi tenglama tarzida ifoda etishdi.

$$M^d = K \cdot PY$$

Ularning modeliga ko'ra iste'molchilar qo'llarida qancha pul bo'lishi kerakligini o'zlari hal qiladi. Bu esa K - (mutanosiblik koeffitsiyenti) ning qisqa muddatlar ichida tebranishlarda bo'lishini ko'zda tutadi. Vaholanki, pullardan boyliklarni saqlash usuli sifatida foydalanish to'g'risidagi qaror qabul qilish, boshqa aktivlardan kutiladigan daromadlarga bog'liq bo'ladi.

Shunday qilib, boshqa aktivlardagi xususiyatlarning o'zgarishi Kning ham o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Yuqorida ko'rsatilgan farq I. Fisherning Keimbrij maktabi vakillari fikrlaridan farqni anglatadi.

Jon Meynard Keyns Kembrij maktabining eng so'nggi vakillaridan bo'lib, ularning fikrlarini rivojlantirdi. Keynschilik nazariyasi asosan XX asrning 30-yillarida yaxlit g'oyaviy oqim sifatida to'liq shakllandi. Uning asoschisi XX asrning eng mashhur iqtisodchilaridan biri Buyuk Britaniyalik olim J.M. Keyns edi.

Ma'lumki, J.M. Keynsning "Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi" (1936 y.) nomli o'zining mashhur kitobida pulning aylanish tezligi doimiyligi to'g'risidagi klassik yondashuvdan batamom voz kechdi va asosiy e'tibor foiz stavkasining ta'siriga qaratilgan pulga bo'lgan talab nazariyasini ishlab chiqdi. Keynsning ishlab chiqqan pulga bo'lgan talab nazariyasi likvidlilikka ixlos qo'yish nazariyasi nomini oldi. Ushbu nazariyada ham subyektlar o'zlarida qancha pul saqlaydilar? degan savolni ham ko'rib chiqdilar. Lekin Keyns o'zidan oldingi iqtisodchilardan farqli o'laroq, subyektlarning qo'llarida naqd pullarni ushlab turish sabablarini ochib beruvchi quyidagi omillarni ajratib ko'rsatdi.

U pulga bo'lgan talabni aniqlovchi uch omilni quyidagicha shakllantirdi: 1) bitimlar omili; 2) ehtiyotkorlik omili; 3) chayqov omili.

Bitimlar omili - subyektlar o'z aktivlarining ma'lum bir qismini to'lov vositasi sifatida ishlatish uchun pul shaklida saqlaydilar. Bu omilni Keyns transaksion omil deb atadi.

Ehtiyotkorlik omili - subyektlar aktivlarning bir qismini pul shaklida saqlash ko'zda tutilmagan xarajatlarni talab qiluvchi tasodifiy hodisalar, qulay bitimlarni amalga oshirish imkoniyatlari hamda qo'shimcha pullik majburiyatlarning yuzaga kelishi bilan bog'liq.

Chayqov omili - Keyns barcha subyektlar o'z aktivlarini ikki shaklda - pullar (muddatsiz hisob raqamlar) va uzoq muddatli obligatsiyalar ko'rinishida saqlaydilar, deb hisoblaydi. Obligatsiyalarning pullardan afzalligi shundaki, ular foiz, ya'ni daromad keltiradi. Ayni vaqtda obligatsiyalarning bahosi qimmatli qog'ozlar bozoridagi foiz stavkasining o'zgarishi tufayli har xil bo'ladi. Bu esa tavakkalchilik, ya'ni jiddiy xavf-xatardir. Ssuda foizi me'yori pasayishi obligatsiyalar kursi o'zgarishiga olib keladi. Aksincha, ssuda foizi me'yoring oshishi ularning kursi pasayishiga olib keladi. Ana shu zarardan qochish uchun aktivlarning ma'lum qismini pulli depozit shaklida saqlashni Keyns chayqov omili deb ataydi.

Shuni alohida ta'kidlab aytish lozimki, agar Keynsning nazariyasi faqat transaksion va ehtiyotkorlik omili bilan chegaralanganda edi, daromad esa pulga bo'lgan talabning yagona aniqlovchisi bo'lardi va Kembrij maktabi vakillari yondashuvlariga hech qanday yangilik kirita olmagan bo'lardi.

Ammo Keyns subyektlar o'z boyliklarining bir qismini pul shaklida saqlashlariga qaror qabul qilishga ta'sir etuvchi omillarni sinchkovlik bilan o'rgandi. Kembrij maktabi vakillari "pulga bo'lgan talab boylikning zaxirasi bilan aniqlanadi va u daromadga mutanosib" degan fikrdan farqli o'laroq, pulga bo'lgan talab foiz stavkasiga ham bog'liq deb hisobladi. Keynsning tadqiqotlaridan shunday xulosa qilish mumkin; foiz stavkasi o'sishi bilan pulga bo'lgan talab pasayadi.

Boshqa tomondan qaraydigan bo'lsak, Keynsning fikricha, pul massasi o'zgarishi bevosita foiz stavkasiga ta'sir qiladi. Ya'ni agar muomalada pul massasi oshsa, foiz stavkasi pasayadi. Aksincha, agar pul massasi kamaysa, foiz stavkasi oshadi.

Keynscha pul nazariyasidagi asosiy qoidalar quyidagilardan iborat:

1. Bazar iqtisodiyoti qo'shimcha ichki kutilmagan muammolarni o'z ichiga oluvchi beqaror tizimdan iborat. Shuning uchun davlat iqtisodiyotni boshqarishning turli xil, shu jumladan, pul-kredit instrumentlaridan doimiy ravishda foydalanishi kerak.

2. Pul taklifi va nominal YaMM ning sabab-oqibatli bog'lanish zanjiri quyidagicha - pul taklifining o'zgarishi foiz stavkasi o'zgarishiga sabab bo'ladi, bu esa, o'z navbatida, investitsiyaviy talabning o'zgarishiga va multiplikativ ta'sir orqali nominal YaMM ning o'zgarishiga olib keladi.

3. Keynschilikning asosini tashkil etuvchi asosiy nazariy tenglama:

$$YOG+I+NX$$

Bunda: Y – nominal YaMM, S - iste'mol xarajatlari;

G - tovar va xizmatlarni sotib olishda davlat xarajatlari;

I - rejali xususiy investitsiyalar; NX - sof eksport.

4 – Keynschilarning ta'kidlashlaricha, pul taklifi va nominal YaMM o'rtasidagi sabab va oqibat bog'lanishning maqsadi yetarli darajada katta bo'lib, Markaziy bank pul-kredit siyosatini amalga oshirish chog'ida keng miqyosda iqtisodiy ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak.

Undan tashqari, muomaladagi pulning o'sishi bilan investitsiyalar va bozorning tovar va xizmatlar bilan to'lishi o'rtasida ma'lum bir vaqt oralig'i mavjud. Nihoyat, o'zgarmas talab sharoitida pul taklifining oshirilishi iqtisodiyotni "likvidli qopqon" holatiga keltirib, muvozanatni o'zgartiradi, foiz stavkasining kritik darajagacha pasayishiga olib keladi,

bu esa mutlaq yuqori likvidlikka ixlos qilishni anglatadi. Agar bunda pul taklifining ko'payishi davom etaversa, foiz stavkasi bunday holatga ta'sir o'tkaza olmay qolishi mumkin, zero foiz stavkasi pul taklifining o'zgarishiga ta'sir etolmasa-da, bunda muomaladagi pul miqdori va nominal YaMM o'rtasidagi sabab-oqibat zanjiri uziladi.

5. Yuqoridagi keltirilganlarni hisobga olib, Keynschilar pul-kredit siyosati iqtisodiyotni barqarorlashtirish uchun u qadar samarali vosita emas deb hisoblaydilar va ular fiskal yoki budjet siyosatini ustun qo'yadilar.

O'tgan asrning 70-yillariga kelib, rivojlangan davlatlarning iqtisodiy rivojlanishida shunday holatlar yuzaga keldiki, bu holatlarning tub mohiyatini Keyns nazariyasining qoidalari doirasida tushuntirib berish mumkin emas edi, chunki 1960-1973-yillarda AQSh yalpi milliy mahsulotining o'rtacha yillik o'sishi 4,1 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1974-1981-yillarda atigi 2,7 foizni tashkil qildi. 1979-yilda esa ichki baholar o'sishning umumiy sur'ati 12,1 foizni tashkil etgani holda ishsizlik iqtisodiy faol aholining 8 foizidan ortiqroq qismini tashkil etdi².

Yuqoridagi holatni Keynscha konsepsiyaning qoidalari sharhlab bera olmaydi. Chunki iqtisodiy pasayish va ishsizlikka qarshi kurash chora-tadbirlari inflyatsiyaga qarshi siyosatga zid kelib qoldi. Natijada XX asrning 70-yillarida Keynschilik maktabining inqirozi kuzatildi. Iqtisodiy fanda yangi neoklassik yo'nalish, shu jumladan, uning zamonaviy shakli-monetarizm yetakchi o'ringa chiqdi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, 1970-1980-yillarda boshqa rivojlangan davlatlar kabi AQSh iqtisodiyotida yuz bergan asosiy makroiqtisodiy muammolar: barqaror iqtisodiy o'sish muammosi, to'lov balansi va budjet taqchilligini bartaraf etish. Ishsizlik darajasi va inflyatsiyani pasaytirish hamda moliyaviy barqarorlikka erishish kabi muammolar ko'ndalang bo'lib qoldi. Agar AQSh da 1963-yildan 1993-yilgacha bo'lgan o'ttiz yillik muddat ichidagi davrni tahlil qiladigan bo'lsak, iqtisodiy o'sish beqarorligining guvohi bo'lamiz. Ushbu davrni uchta o'n yillikka bo'lsak ham, keltirilgan raqamlar orqali tahlilimiz o'z isbotini topadi. Agar 1963-1973-yillarda YaIMning real o'sishi yiliga urtacha 4,4 foizni tashkil etgan bo'lsa, inflyatsiyaning o'rtacha yillik o'sish sur'ati 3,9 foizni tashkil etgan. So'nggi o'n yilda inflyatsiyaning shiddat bilan o'sishi natijasida iqtisodning o'sishi sezilarli darajada pasaydi va inflyatsiya sur'ati yiliga o'rtacha 9,1 foizni tashkil etgani holda, iqtisodiy o'sish o'rtacha 2,4 foizni tashkil etdi.

² www.federalrezerv.gov sayti ma'lumotlari

Biroq 1983-93-yillarda amalga oshirilgan qat'iy pul-kredit siyosati natijasida inflyatsiya darajasi keskin pasaytirildi (o'rtacha 4,2 foiz) va AQSh iqtisodiyotida yana iqtisodiy o'sish kuzatildi, ya'ni YaIMning real o'sishi o'rtacha 3,2 foizni tashkil etdi. Ammo shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, o'tgan davrda inflyatsiyaning keskin oshishi kuzatilgan yillarda YaIM o'sishi keskin pasayib ketdi. Bunday iqtisodiy hodisalarning barchasi iqtisodiyotni tartibga solishning an'anaviy tadbirlaridan voz kechishiga va neoklassik yo'nalishdagi qarashlar qaytadan uyg'onishiga olib keldi¹. O'z navbatida, neoklassik maktablarning g'oyalari xilma-xil doktrinalar ko'rinishida maydonga chiqdi, taklif nazariyasi; oqilona kutish nazariyasi; yangi mikro va makroiqtisodiy nazariyalar va h.k.

Biroq shular orasida asosiy yetakchi o'rinni so'zsiz monetarizm egalladi. Zamonaviy monetarizmning asoschisi amerikalik mashhur iqtisodchi olim, Chikago universitetining professori, Nobel mukofoti laureati M. Fridmandir. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, monetarizm nazariyasining rivojlanishida va uning yaxlit fikrlar oqimi sifatida shakllanishida shaxsan Milton Fridmanning xizmati juda kattadir.

2.3. Monetaristlar nazariyasining asosiy yo'nalishi. Keyns va monetaristlar nazariyasining bir-biridan farqli jihatlari

Monetarizmning asosiy qoidalari quyidagilardan iborat:

1-monetarizm nazariyasiga asosan bozor iqtisodiyoti - ichki barqaror tizim. Hamma salbiy holatlar davlatning iqtisodiyotga vakolatsiz aralashuvining natijasidir. Davlatning aralashuvini minimum darajagacha pasaytirish kerak.

2. Pul omili (muomaladagi pul massasi) va nominal YaIM o'rtasidagi korrelyatsiyaga nisbatan ancha uzviy ekanligi kuzatildi.

Monetaristlar shuni ta'kidlaydilarki, muomaladagi pul miqdori va milliy iqtisodiyot doirasida sotilgan tovar va xizmatlar hajmi o'rtasida ma'lum bir bog'lanish mavjud. Ushbu bog'lanish I. Fisherning almashuv tenglamasi yoki boshqacha qilib aytganda pulning miqdoriylik nazariyasi tenglamasi orqali ifodalanadi.

$$M*V=P*Q$$

Bunda: M – muomaladagi pul miqdori, V - pul aylanish tezligi, R – tovar va xizmatlarning o'rtacha bahosi, Q – ma'lum vaqt davrida milliy iqtisodiyot doirasida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar miqdori.

P*Q ko'paytma yil davomidagi yalpi pul mablag'lari yig'indisiga teng. Ma'lum bir vaqt oralig'ida sotilgan tovar va xizmatlar (Q) taxminan ushbu davrda ishlab chiqarishga teng. Bu yerda tenglik mavjud emas, t

vaqt oralig'ida yaratilgan tovarlar qayta sotilishi mumkin. Ushbu tovarlar Q ko'rsatkichi tarkibiga kiradi, joriy ishlab chiqarish hajmi V, ko'rsatkichi tarkibiga kirmaydi. Chunki umumiy doiraviy aylanmada bunday tovarlarning ulushi juda oz bo'lib, iqtisodchilar $Q=V$ tenglikka yo'l qo'yadilar. Agar R - ishlab chiqarilgan mahsulot birligining o'rtacha bahosi bo'lsa, u holda

$$M*V=P*Y$$

Bunda: P*Y – ishlab chiqarish hajmining puldagi ifodasi yoki nominal YaIM hajmi. Bunda V ni real YaIM hajmi sifatida, R ni esa YaIM deflyatori sifatida qarash mumkin. Bu yerda V, nominal YaIM hajmi FM kelib chiqadi.

3. Miqdoriylik nazariyasi tarafdorlari pul aylanishi tezligining doimiyliigi to'g'risida ma'lum bir ma'noda yon bosish abstraksiya hisoblanadi, chunki V_b albatta o'zgarmay turadi, lekin u sezilsiz darajada o'zgaradi. Sezilarli darajada o'zgarish esa pul muomalasini tashkil etishdagi sifat o'zgarishlari natijasida yuz berishi mumkin. Bu esa har doim ham bo'lavermaydi va to'lig'icha oldindan aytsa bo'ladi (masalan, "plastik" pullarni keng miqyosda joriy qilish, bankomat tarmoqlarini kengaytirish va h.k.z. Agar V ko'rsatkich doimiy bo'lsa, uni ma'lum koeffitsiyent K bilan almashtirish mumkin, bunda miqdoriylik nazariyasining tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$K*M=P*Y$$

Ushbu ko'rinishdagi tenglamada nominal YaIM hajmi pul taktifiga bog'liq ekanligini ifoda etadi, ya'ni muomaladagi pul miqdorining o'zgarishi mutanosih ravishda nominal YaIM ga yoki boshqacha qilib aytganda, ishlab chiqarishning puldagi ifodasi pulning aylanish tezligi doimiy bo'lgan sharoitda muomalada pul miqdori bilan aniqlanadi.

M.Fridman pul massasining yillik o'sish sur'atini 3-5 % oralig'ida bo'lishini taklif qildi. Uning fikriga ko'ra, pul massasining yillik o'sish sur'ati 3 % dan oshsa YaIM ning o'sishi sekinlashadi, 5 % dan yuqori bo'lsa inflyatsiya kuchayadi.

Monetarizm nazariyasiga M. Fridmandan tashqari, K. Bruner, A. Milser, D. Leydler va boshqalar kiradi. Monetaristlar fikriga ko'ra, pulga bo'lgan talab darajasi yalpi mahsulot va pulning aylanish tezligidan tashqari bank foizi hamda inflyatsiya darajasiga bog'liq. Bank foizlari oshsa, pulga bo'lgan talab qisqaradi va aksincha foizlar tushsa, pulga bo'lgan talab ortib boradi. Xuddi shu kabi inflyatsiyaning o'sish subyektlari ham pulga bo'lgan talahni oshiradi.

Hozirgi zamon monetarizmga bir guruh iqtisodchilar qalamiga oid “Pulning miqdoriylik nazariyasiga oid tadqiqotlar” (1956 y.) deb nomlangan asar bilan asos solindi. Uning hosh g‘oyasi iqtisodiy o‘shishni bozor mexanizmi ta‘minlaydi, bu mexanizmning asosiy vositasi pul hisoblanadi, degan xulosadan iborat.

Qisqacha xulosa

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul-kredit mexanizmini tartibga solish pul-kredit siyosati yoki oddiy qilib monetar siyosatning iqtisodiyotga ta‘siri markaziy o‘rinlardan birini egallaganligi sababli jahonning eng ilg‘or iqtisodchi olimlar diqqat-e‘tiborini aynan shu muammolarga qaratib kelmoqdalar.

Pul-kredit mexanizmini tartibga solishning nazariy asosi kapitalistik ishlab chiqarish usulining dastlabki yillarida yaratila boshladi. Ishlab chiqarish sharoitining tubdan o‘zgarishi, uning yiriklashishi sanoat kapitalining o‘shishi iqtisod fani oldiga qator vazifalar qo‘ydi. Ular orasida eng ahamiyatlilaridan biri pul va kreditning mohiyati, funksiyasi va xo‘jaliklarning barqaror rivojlanishidagi ularning o‘rni bo‘ldi. Xuddi shu davrda pul nazariyalari to‘g‘risidagi ilk fikrlar yuzaga keldi. Bu nazariyalar: metallik va nominallik pul nazariyalari bo‘lib, ularning o‘sha davrdagi muammolarni yechishdagi o‘mi beqiyos.

Hozirgi vaqtda pul to‘g‘risida turli xil nazariyalar mavjud bo‘lib, ular o‘z mazmuniga ko‘ra bir-biridan farq qiluvchi turli oqimlarga birlashib ketgan. Ana shu oqimlar monetarizm va keynschilik oqimini, shubhasiz nazariyalar ichida eng yirik va eng yetakchi g‘oyaviy yo‘nalish sifatida ajratib ko‘rsatish mumkin.

Takrorlash uchun savollar

1. Metallik pul nazariyasi nima ?
2. Nominallik pul nazariyasi nima ?
3. Pulga bo‘lgan talabni aniqlash formulasi.
4. Pulga bo‘lgan talabni aniqlovchi uch omilni ayting.
5. Monetarizmning asosiy qoidalari nimalardan iborat ?

Tayanch iboralar

Metallik nazariya; nominallik nazariya; pul-kredit mexanizmi; oltin tanga standarti; oltin quyma standarti; tenglama; aktivlar; Kembrij maktabi; pul taklifi; konsepsiya; makroiqtisod.

III bob. MARKAZIY BANK PUL MUOMALASINI MUVOFIQLASHTIRUVCHI ORGAN SIFATIDA

3.1. Markaziy bankning maqomi va tashkil etilish shakllari

Ma'lumki, dastlabki Markaziy banklar eramizning XVII, XVIII asrlarida Yevropaning rivojlangan mamlakatlarida tashkil etildi. Markaziy banklarni tashkil etishdan asosiy maqsad muomalaga pul birliklari chiqarilishini markazlashtirish va muomaladagi pul hajmini tartibga solishdan iborat edi. Markaziy bank tashkil etilishiga qadar kapitalizmning dastlabki davrida mamlakatdagi tijorat banklarining barchasi muomalaga o'z banknotalarini chiqarish huquqiga ega edi. Banknota - ushbu bankning undagi ko'rsatilgan miqdordagi pulni real, haqiqiy pulga xohlagan paytda almashtirib berishi to'g'risidagi majburiyatidir. Shunday ekan, har bir bank o'zining zaxirasidagi mavjud real, haqiqiy (oltin, kumush) miqdorigacha muomalaga pul belgilari-banknotalar chiqarishi mumkin. Bunda muomalaga chiqarilgan banknotalar banklarning oltin zaxiralari bilan to'liq ta'minlangan bo'lishi lozim, ya'ni muomaladagi banknotalar banklarning zaxiralaridagi haqiqiy, real pullarning muomaladagi "o'rinbosarlari", belgilari hisoblangan.

Lekin XVII va XVIII asrda ishlab chiqarishning rivojlanishi uchun qo'shimcha pul mablag'lari talab etilgan. Ishlab chiqarish, muomala jarayonlarining rivojlanishi pulga bo'lgan talabning oshishiga olib kelgan. Ushbu talabni qondirish va o'zlari oladigan daromadni ko'paytirish maqsadida tijorat banklari muomalaga o'zlarining oltin zaxiralaridan bir necha barobar ko'p miqdorda banknota chiqarishgan. Natijada muomaladagi banknotalar banklarning oltin zaxiralari bilan to'liq ta'minlanmasdan qolgan va banklar o'zlarining majburiyatlarini bajarish imkoniyatlarini yo'qotgan. Bu esa, o'z navbatida, tijorat banklariga bo'lgan ishonchning yemirilishiga olib kelgan va shu holat pul muomalasining izdan chiqishiga sabab bo'lgan.

Natijada pul muomalasini tartibga solish, muomaladagi pul massasini muvofiqlashtirish zarurati vujudga kelgan. Oqibatda muomalaga chiqariladigan pul mablag'larini markazlashtirish, pul muomalasini nazorat qilish va tijorat banklari faoliyatini tartibga solish uchun maxsus davlat organi Markaziy bank tashkil etilishiga obyektiv sabablar vujudga kelgan. Dastlabki Markaziy bank 1656-yil Shvetsiyada tashkil etilgan bo'lsa, 1694-yil Angliyada Angliya banki tashkil etilgan.

Demak, Markaziy bank hukumat tomonidan pul muomalasini barqarorlashtirish, muomaladagi pul massasini tartibga solish va tijorat

banklari faoliyatini muvofiqlashtirish maqsadida tashkil etilgan. Har bir mamlakatning Markaziy banki davlat banki hisoblanadi va uning mavqei, vazifalari harakat doiralari huquqiy asoslari o'sha mamlakatning qonunlari bilan belgilanadi.

Odatda, Markaziy bankni tashkil etish shakllari deganda ularning faoliyat yuritishi uchun lozim bo'lgan ustav kapitalining shakllanish manbalari e'tiborga olinadi.

Markaziy banklar mamlakatdagi qonunchilik asosida davlat tomonidan tashkil etiladi. Lekin ustav kapitalining shakllanish manbalari turlicha bo'lishi mumkin.

Ba'zi mamlakatlarda Markaziy bank ustav kapitali shakllanishi ushbu mamlakatlar qonunchiligiga muvofiq quyidagicha:

T/r	Mamlakatlar	Markaziy bank ustav kapitali manbalari
1.	Buyuk Britaniya Daniya Gollandiya Rossiya Fransiya Germaniya	100 % davlat mulki
2.	Shveysariya	43 % xususiy shaxslar; 57 % kanton (ma'muriy bulinmalar) mulki
3	Italiya	100 %- banklar va sug'urta kompaniyalari mulki
4.	AQSh	100 % - Federal xazira tizimiga a'zo banklar mulki

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, Markaziy bankning ustav kapitali to'liq davlat mablag'lari hisobiga. Bir qismi (odatda, 50 foizdan ortig'i) davlat mablag'lari, qolgan qismi yuridik va jismoniy shaxslar mablag'lari evaziga yoki to'liq a'zo banklar (Federal xazira tizimi) mablag'lari va to'liq banklar va sug'urta kompaniyalari mablag'lari hisobiga tashkil etiladi. Markaziy bank ustav kapitalini to'ldirish, oshirish va ularning manbalari har bir mamlakatning qonunchilik hujjatlarida o'z aksini topadi. E'tirof etilganidek, ustav kapitalini tashkil etish shakllaridan qat'i nazar, Markaziy bank davlatning pul-kredit sohasidagi siyosatlarini amalga oshiruvchi organdir. Har bir mamlakat qonunchiligida, albatta Markaziy bankning ushbu jihati alohida aks ettirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ustav kapitali miqdori ikki milliard so'mdan iborat. Ustav kapitali miqdori O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qaroriga muvofiq oshiriladi.

Markaziy bankning ustav kapitali boshqa shaxslarga berilishi yoki undan bo'nak sifatida foydalanishi mumkin emas. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki davlatning mutlaq mulkidir.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ustav kapitali to'liq davlat mablag'lari hisobidan tashkil topgan.

3.2. Markaziy bankning mustaqilligi va uni ta'minlash shartlari

Markaziy bankning maqomi, vazifalari, vakolatlari, tashkil etilishi va faoliyati tamoyillari ma'nalakatning qonunlari bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining huquqiy maqomi ham O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risidagi Qonun va boshqa qonunlarda o'z aksini topgan. Ularning eng diqqatga sazovor bo'lgan asosiy jihatlarini quyidagilar tashkil etadi:

- birinchidan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yuridik shaxs hisoblanadi va u davlatning mutlaq mulkidir. Markaziy bank o'z nizomiga, hisob raqami va mustaqil balansiga egadir. Uning faoliyati harakatdagi qonunlar majmuasi doirasida tashkil etiladi va mustaqil boshqaruv tizimiga ega. "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonun bilan uning maqsad va vazifalari, taqiqlangan faoliyat turlari, hisobdorligi, mustaqilligi, tashkiliy tuzilishi va tashqi iqtisodiy faoliyati belgilab berilgan. Yuqorida qayd etganimiz kabi, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki 100 foiz davlat mablag'i hisobiga tashkil etilgan bo'lib, u davlatning pul-kredit sohasini muvofiqlashtiruvchi mustaqil organ hisoblanadi.

- ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'z sarf-xarajatlarini o'zining daromadlari hisobidan amalga oshiruvchi, iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasadir. Markaziy bank yuridik shaxs sifatida o'z faoliyatidan daromad oladi va ushbu mablag'lar bilan o'z xarajatlarini qoplaydi. Daromadlarning xarajatlardan oshgan qismi, ya'ni Markaziy bankning foydasi boshqaruv belgilagan tartibda taqsimlanadi.

Foydani taqsimlashda ishonchsiz, shubhali qarzlari va boshqa aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash zaxiralari va turli ijtimoiy va iqtisodiy fondlar shakllantiriladi va uning qolgan qismi respublika budjeti daromadiga yo'naltiriladi.

- uchinchidan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va uning muassasalari O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi tasviri tushirilgan va o'z nomi yozilgan muhriga ega.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va uning barcha muassasalari muhri va ish qog'ozlarida Davlat gerbi aks ettirilishi ham uning davlat organi ekanligidan dalolat beradi.

Markaziy bankning mustaqillik darajasini aniqlash, uning mezonlari, jihatlarini masalalariga bag'ishlangan qarashlar iqtisodiy adabiyotlarda yetarli darajada o'z aksini topgan.

Markaziy bankning mustaqillik darajasi ko'p jihatdan mamlakatdagi harakatda bo'lgan qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Ko'p hollarda, Markaziy bankning mustaqilligini belgilashda subyektiv va obyektiv omillar ta'siri inobatga olinadi. Subyektiv omil sifatida Markaziy bank rahbariyati va hukumat xodimlari o'rtasidagi o'zaro rasmiy munosabatlar, Markaziy bank rahbariyati hukumat xodimlari orasidagi norasmiy obro'-e'tibori, ularning mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti jihatlarini belgilashdagi fikr va mulohazalari hukumat doirasida tan olinishi kabilar inobatga olinadi.

Markaziy bank mustaqilligining obyektiv omillari sifatida asosan quyidagilar tan olinadi:

- ▶ Markaziy bank kapitalida davlat ulushi;
- ▶ Markaziy bank vazifalarining qonunchilikda yoritilish darajasi;
- ▶ Markaziy bank rahbari (raisi) va uning o'rinbosarlarini tayinlash (saylash) tartibi va ularning faoliyat ko'rsatish muddatlari qonun hujjatlarida to'liq, aniq aks ettirilishi hamda ushbularga rioya etish darajasi;
- ▶ Davlat tomonidan Markaziy bank faoliyatini nazorat qilish shakllari;
- ▶ Markaziy bank rahbariyati tomonidan qabul qilingan qarorlariga davlat organlari qonun asosida ta'sir ko'rsatish ko'lamlari va Markaziy bank pul-kredit siyosatlarini hayotga tatbiq etishda hukumatning ishtiroki;
- ▶ Markaziy bank moliyaviy faoliyatida davlatning roli, ya'ni uning daromadlarini tashkil etish, xarajatlarini amalga oshirish va foydasini taqsimlashda davlatning ishtiroki;
- ▶ mamlakat budjetini to'g'ri va egri moliyalashtirishda Markaziy bank ishtirokini belgilovchi jihatlar qonun hujjatlarida aks ettirilishi.

Yana bir bor shuni ta'kidlash joizki, Markaziy bank ustav kapitalining tashkil etilishi manbalaridan qat'i nazar, u albatta, qonun bilan belgilangan, davlatning pul-kredit sohasidagi siyosatini hayotga tatbiq etuvchi, mamlakatda pul muomalasini boshqaruvchi, mamlakat pul birligi barqarorligini ta'minlovchi davlat organidir.

Markaziy bankning ustav kapitali hissadorlik asosida tashkil etilgan taqdirda ham davlat qonunchiligi asosida to'g'ridan-to'g'ri yoki egri usullar orqali Markaziy bank davlat organi ekanligini e'tirof etadi.

Markaziy bank vazifalari va ularning qonun hujjatlarida batafsil yoritilishi masalasi ham uning mustaqilligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Markaziy bankning vazifalari va ularning mohiyati keyingi bo'limlarda batafsilroq yoritiladi. Bu yerda faqat shuni ta'kidlab

o'tishimiz lozimki, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda Markaziy bankning aniq vazifalari, faoliyat doirasi hamda asosiy maqsadlari mamlakatning Konstitutsiyasi, Markaziy bank to'g'risidagi qonuni va boshqa bank faoliyatiga tegishli qonun hujjatlarida o'z aksini topadi. Bular Markaziy bank faoliyatining qonuniy asoslari hisoblanadi va bir tomondan uning qonuniy vakolatlarini belgilab bersa, ikkinchi tomondan faoliyat vakolatlarini aniq belgilab berilgan maqsad va vazifalar doirasida chegaralab qo'yadi.

Markaziy bank mustaqilligining keyingi obyektiv omili Markaziy bank rahbari, uning o'rinbosarlarini tayinlash yoki saylash masalalari, ularning faoliyat ko'rsatish muddatlari qonun hujjatlarida aniq aks ettirilganligi hamda ularga rioya etish darajasi hisoblanadi.

Ushbu masalalar O'zbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlarida to'liq va aniq o'z aksini topgan. "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi qonunga muvofiq Markaziy bank raisini O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tavsiyasiga ko'ra, Oliy Majlis tayinlaydi va lavozimidan ozod etadi.

Ushbu qonunga muvofiq Markaziy bank raisining vakolat muddati besh yil deb belgilangan. Bundan tashqari, qonunning 20-moddasida uning vazifalari ham batafsil ravishda bayon etilgan¹. Markaziy bank raisining egallab turgan lavozimidan ozod etish masalalari ham qonunda o'z aksini topgan. Ular quyidagilardan iborat:

- ▶ vakolat muddati tugaganida;
- ▶ iste'foga chiqishni so'rab, sabablarini ko'rsatgan holda yozilgan shaxsiy arizasiga ko'ra;
- ▶ jinoyat sodir qilishda qonunda belgilangan tartibda aybdor deb topilganda;
- ▶ o'zining xizmat vazifalarini salomatligiga ko'ra bajara olmaganida, davlat tibbiy komissiyasining xulosasiga ko'ra;
- ▶ egallab turgan lavozimiga munosib bo'lmagan xatti-harakatlar qilganida, shu jumladan, ushbu qonunni qo'pol ravishda buzganida va Markaziy bank manfaatlariga katta zarar yetkazganida².
- ▶ yuqorida qayd etilgan qonunning 22-moddasida Markaziy bank raisining birinchi o'rinbosari va o'rinbosarlari Markaziy bank raisi tavsiyasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan lavozimiga tayinlanadilar va lavozimidan ozod etiladilar.
- ▶ Markaziy bankning Oliy organi sifatida uning boshqaruvi e'tirof etilgan. Boshqaruv Markaziy bank siyosati va faoliyatining asosiy yo'nalishlarini belgilab beradi va bankni boshqaradi. Qonunda

boshqaruvning tarkibi, vakolatlari va majlislari hamda qaror batafsil yoritilgan.

► Markaziy bank mustaqilligini belgilovchi obyektiv omillardan yana biri davlat tomonidan Markaziy bank faoliyatini nazorat qilish shakli hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'z vakolatlari doirasida qarorlar qabul qilish borasida mustaqildir.

Davlat Markaziy bankning majburiyatlari yuzasidan, bosharti o'z zimmasiga bunday majburiyatlarni olmagan bo'lsa yoki qonunlarda boshqa qoida nazarda tutilmagan ho'lsa, Markaziy bank davlatning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi. Ushbu qonunga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga hisob beradi.

Hisobot davri 1-yanvardan 31-dekabrgacha qilib belgilangan. Hisobot 15-maydan kechiktirilmasdan Oliy Majlisga taqdim etilishi lozim.

Bundan tashqari, Markaziy bank davlat tashkiloti bo'lishi bilan bir qatorda uning faoliyati yiliga bir marta mustaqil auditor tashkilotlari tomonidan auditorlik tekshiruvidan o'tkaziladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qarorlar qabul qilishda mustaqildir. Harakatdagi qonunlarga muvofiq Markaziy bank tomonidan qabul qilingan qarorlarga davlat organlarining aralashuvi man etilgan.

3.3. Pul-kreditni muvofiqlashtirishda Markaziy bankning roli

Markaziy bank o'z faoliyatining bosh maqsadi bo'lmish, mamlakat pul hirligining barqarorligini ta'minlash maqsadida amalga oshiradigan pul-kredit siyosatini mustaqil ravishda yuritadi. Uning pul-kredit siyosatini hayotga tatbiq etishda hukumat faol ishtirok etadi.

Markaziy bank mustaqilligini belgilovchi obyektiv omillardan yana biri Markaziy bank moliyaviy faoliyatida davlatning ishtiroki masalasi hisoblanadi.

Qonun hujjatlarida qayd etilganidek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki davlatning mutlaq mulki bo'lishi bilan bir qatorda, u o'z sarf-xarajatlarini o'zining daromadlari hisobidan amalga oshiruvchi mustaqil muassasadir.

“O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida”gi qonunning 11-moddasida Markaziy bank foydasini aniqlash va uni taqsimlashning asosiy tamoyillari o'z aksini topgan.

Markaziy bankning foydasi har bir moliya yili uchun:

► ishonchsiz, shubhali qarzar va boshqa aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash zaxiralari shakllantirilgandan so'ng;

► umumqabul qilingan buxgalterlik amaliyotiga muvofiq amalda barcha daromadlar va chiqimlar hisoblanganidan, shuningdek, aktiv va passivlar baholanganidan so'ng aniqlanadi.

Markaziy bank foydasi boshqaruv belgilagan tartibda, yillik hisobotni tasdiqlash bilan bir paytda tasdilanadi.

Boshqaruvning qaroriga muvofiq aniq maqsadni to'g'ri zaxira va fondlar shakllantirilishi mumkin.

Aniq maqsadga yo'naltirilgan zaxira va fondlar belgilangan tartibda to'ldirilgandan keyin foydaning qolgan qismi respublika budjeti daromadiga yo'naltiriladi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa to'lovlardan ozod qilingan¹.

Yana shuni ta'kidlash lozimki, qonun bilan Markaziy bank uchun taqiqlangan faoliyat turlari ham aniqlangan. Unga ko'ra, Markaziy bank:

► moliyaviy yordam ko'rsatish bilan shug'ullanishga;

► tijorat faoliyati bilan shug'ullanishga;

► banklar va boshqa yuridik shaxslarning kapitalarida qatnashishga haqli emas.

Markaziy bank mustaqilligini ifodalovchi obyektiv ko'rsatkichlardan yana biri mamlakat budjetini to'g'ri va egri moliyalashtirishga Markaziy bankning ishtirokini belgilovchi jihatlarining qonun hujjatlarida aks ettirilishi masalasidir.

“O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida”gi qonunning VII bobida Markaziy bankning hukumat bilan munosabatlari to'liq o'z aksini topgan. U yerda Markaziy bankning hukumat bilan bo'ladigan munosabatlaridagi vazifalari (44-modda), davlat sektoriga qarz ajratish masalalarida maslahatlar berish (45-modda), depozitariy va kassining vazifalari (46-modda), fiskal agentning vazifalari (47-modda), hukumatga kredit berish (48-modda) masalalari o'zining qonuniy asosini topgan.

Ushbu qonunga muvofiq Markaziy bank hukumatga O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan tasdiqlangan miqdorda kreditlar ajratish huquqiga ega. Odatda, Oliy Majlis tomonidan hukumatga ajratiladigan Markaziy bank kreditlarining miqdori davlat budjeti xarajatlarining 3 foizidan oshmasligi belgilanadi.

Hukumatga ajratiladigan kreditlar:

► oltin, xorij valyutasi, xalqaro zaxiralar toifasiga kiruvchi valyuta boyliklari;

► davlat qarz majburiyatlari va hukumat kafolatlagan boshqa qarz vositalari garoviga beriladi.

Ushbu garovlarning qaytarilish muddati bir yildan oshmasligi lozim, chunki hukumatga Markaziy bank kreditlari, odatda, bir yil muddatga ajratiladi.

Bundan tashqari, Markaziy bank hukumatga obuna bo'yicha badallar yoki respublikaning u yoki bu xalqaro tashkilotga a'zolidan kelib chiquvchi boshqa to'lovlar uchun ancha uzoq muddatli kreditlar berishga haqli.

Qonunga muvofiq, Markaziy bank yuqorida aks ettirilgan hollarda hukumatga moliyaviy yordam berishga haqli emas.

Markaziy bankning hukumat bilan moliyaviy munosabatlari qonun hujjatlari orqali chegaralanishi, albatta, uning monetar siyosati samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, Markaziy bankning mustaqilligi darajasi, uning hukumat organlaridagi nufuzi hamda ilmiy asoslangan mustaqil pul-kredit siyosati mamlakat pul birligining barqarorligiga xizmat qiladi. Markaziy bank davlat organi sifatida iqtisodiyotning va butun bank tizimi barqarorligini ta'minlash uchun xizmat qiladi.

3.4. Markaziy bank emission, davlat va banklar banki sifatida

Yuqoridagi bo'limda ta'kidlab o'tganimiz kabi, odatda, dastlabki Markaziy banklar ham ma'lum bir maqsadda tashkil etilgan va ushbu maqsadga erishish uchun ularning aniq vazifalari belgilab berilgan.

Ma'lumki, dastlabki Markaziy banklarni tashkil etishdan maqsad, mamlakatda pul emissiyasini markazlashtirishdan iborat bo'lgan. Demak, muomaladagi pul massasini tartibga solish ehtiyoji vujudga kelgan va uni amalga oshiradigan davlat muassasasi zarurati tug'ilgan. Tashkilot, korxonalar yoki muassasa kabi Markaziy bankning ham aniq maqsadi va vazifalari qonun hujjatlarida o'z aksini topadi.

“O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida”gi qonunning 3-moddasida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maqsad va vazifalari bayon etilgan. Unga ko'ra, Markaziy bankning bosh maqsadi - milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Uning asosiy vazifalari sifatida quyidagilar belgilangan:

- birinchidan, monetar siyosatni hamda valyutani tartibga solish sohasidagi siyosatni shakllantirish, qabul qilish va amalga oshirish;

- ikkinchidan, O‘zbekiston Respublikasida hisob-kitobning samarali tizimini tashkil etish va ta‘minlash;

- uchinchidan, banklar, kredit uyushmalari va garovxonalar faoliyatini litsenziyalash hamda tartibga solish, banklar, kredit uyushmalari va garovxonalarni nazorat qilish, qimmatli qog‘ozlar blanklarini nazorat qilish, qimmatli qog‘ozlar blanklarini ishlab chiqarishni litsenziyalash;

- to‘rtinchidan, O‘zbekiston Respublikasining rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini, shu jumladan, kelishuv bo‘yicha hukumat zaxiralarini saqlash va tasarruf etish;

- beshinchidan, davlat budjetining kassa ijrosini Moliya vazirligi bilan birgalikda tashkil etishdan iborat. Yana bir bor eslatib o‘tamizki, Markaziy bankning barcha vazifalari unga yuklatilgan maqsadga to‘liq erishish uchun qaratilgan, ya‘ni ular ushbu maqsadga, mamlakat pul birligining barqarorligini ta‘minlashga erishish uchun xizmat qiladi.

Emission funksiyasi.

Markaziy bank banknotalarni muomalaga chiqarish bo‘yicha monopol mavqega ega. Bu “banknota yakka hokimligi”, deb ham ataladi. Banknotalar mamlakat hududidagi hisob-kitoblarda cheklanmagan miqdorda qabul qilinuvchi yagona to‘lov vositasidir. Markaziy bankning naqd pullarni berish jarayonidagi monopol mavqei, uning barcha pul massasining hajmi, shu jumladan, tijorat banklarining hisobraqamlaridagi pul mablag‘larini ham nazorat qilishiga imkon beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki haqidagi qonunning 34-38- moddalarida Markaziy bank mamlakatda muomalaga pul chiqarish huquqiga ega bo‘lgan monopol bank ekanligi qayd etilgan. Shu nuqtai nazardan u muomaladagi pul massasining barqaror aylanishiga javobgardir.

Markaziy bank uchun banknotalarning xarid qobiliyatini barqaror darajada saqlab turish muhim ahamiyatga ega. Bu esa, eng avvalo, muomaladagi banknotalar miqdori o‘zgarishiga bog‘liq. Bu holatni hisobga olgan bir qator markaziy banklar, xususan, Germaniya Markaziy banki rahbariyati muomaladagi naqd pul massasini tartibga solish, kreditlash hajmini nazorat qilish bilan bir qatorda, milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlashning muhim sharti, deb hisoblaydi.

Banklarning banki funksiyasi.

Markaziy bankning “banklarning banki” sifatidagi funksiyasi, fikrimizcha, asosan, quyidagi to‘rt yo‘nalishda namoyon bo‘ladi:

Barcha tijorat banklari o'z mablag'larining ma'lum qismini Markaziy bankdagi foizsiz hisob-raqamlarida minimal zaxiralar sifatida saqlashga majburdirlar.

Xususan, Germaniya Federativ Respublikasida 1984-yildan boshlab, asosan, barcha tijorat banklari bilan bir qatorda uzoq muddatli qo'yilmalar bilan shug'ullanuvchi kredit institutlari va qurilish jamg'arma kassalari ham minimal zaxiralarini Markaziy bankda saqlashga majbur bo'ldilar.

Bank mijozlari o'z jamg'armalari yoki kreditlarining ma'lum qismini Markaziy bank chiptalarida, ya'ni naqd pullarda oladilar. Mijozlarning bu talabini tijorat banklari Markaziy bankdagi muddatsiz jamg'armalarining istalgan paytda naqd pulga almashtiriladigan qismi hisobidan qondiradilar. Markaziy bank ana shunday yo'l bilan butun bank tizimining to'lovga qobilligiga ta'sir qiladi. Ammo, bundan har bir tijorat banki o'zining naqd pullarga bo'lgan talabini faqatgina ikki muhim vazifani hal qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Birinchiidan, minimal emission bank mablag'lari hisobidangina qondira oladi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Ayrim banklarda banknotalarning ortiqcha zaxirasi mavjud bo'ladi va ular boshqa banklarga bu pullarni kreditga berishi mumkin. Pul bozori rivojlangan mamlakatlarda bu jarayon texnik jihatdan juda silliq ko'chadi. Shumisi ahamiyatliki, tijorat banklaridagi ortiqcha naqd pullar miqdori emission bank yaratgan pullar miqdoriga tengdir. Demak, tijorat banklarining banknotalarni kreditga berish imkoniyati cheklangan. Bu esa, ularning banknota emissiyasi sohasida Markaziy bankka bog'liqligini saqlab qoladi.

Shunday qilib, Markaziy bank zaxiralar tizimi orqali bank tizimining to'lovga qobilligini ta'minlayotgan bo'lsa, ikkinchiidan, pul bozorida naqd pullarga bo'lgan talabni boshqarish orqali tijorat banklarining pul va kredit ekspansiyasini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'layapti.

2. Markaziy bank barcha tijorat banklari va boshqa kredit institutlari uchun "so'nggi kreditor"dir.

Tijorat banklari vaqtinchalik likvidli kredit oladilar. Bu kreditlar, albatta, tijorat veksellari bilan davlatning qimmatli qog'ozlari bilan yoki bankning boshqa qarz majburiyatlari bilan ta'minlangan bo'lishi kerak.

Markaziy bankning tijorat banklarini qayta moliyalashtirish bo'yicha amalga oshiradigan doimiy operatsiyalari tufayli pul bozorining mo'tadil faoliyati ta'minlanadi. Bu esa, o'z navbatida, tijorat banklariga mijozlarga qulay bo'lgan foiz stavkalarida kreditlar berish imkoniyatini yuzaga keltiradi.

Ayni vaqtda, Markaziy bank tijorat banklariga bergan kreditlari uchun belgilaydigan foiz stavkalarini o'zgartirish yo'li bilan kredit resurslariga bo'lgan talabni tartibga solish imkoniyatiga ega bo'ladi.

3. Markaziy bankning ushbu funksiyasi doirasidagi uchinchi yo'nalish, asosan, ikki holatda namoyon bo'ladi. Markaziy bank mamlakat hududida amalga oshiriladigan hisob-kitoblar shakllarini, ularni qo'llash tartibi va muddatini belgilab beradi. Xususan, nemis Federal banki to'g'risidagi qonunda Bundesbankning "hisob-kitoblar tizimi banklar tomonidan mamlakatda va xorij bilan bo'lgan aloqalarda ijro etilishi to'g'risida g'amxo'rlik qilishi" belgilab qo'yilgan.

Haddan ziyod katta miqdordagi zaxiralarni tijorat banklari tomonidan saqlab turilishi xazina va tijorat veksellari kabi pul bozori vositalariga bo'lgan talabni qisqarishiga olib keladi. Shu bilan birga to'lovning kechikishi yuqori inflyatsiya sharoitida kelib tushadigan pul mablag'lari real qiymatining pasayishiga, davlat va korxonalar tomonidan kreditga bo'lgan talabning kuchayishiga olib keladi. Bunday sharoitda restriksiyaviy pul-kredit siyosatining amalga oshirilishi, shubhasiz, mablag'lar yetishmovchiligi natijasida ijro etilmagan to'lov topshiriqnomalarining to'planib qolishiga va korxonalarining o'zaro qarzdorlik summalari sezilarli darajada o'sishiga olib keladi.

4. Mamlakat bank tizimining mo'tadil faoliyat yuritishida Markaziy bankning qanday usullar yordamida va qay darajada tijorat banklari faoliyatini nazorat qilishi muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi kunga kelib banklar faoliyatini nazorat qilish rivojlangan xorijiy davlatlarda markaziy banklarning muhim faoliyatiga aylandi. Faqat Buyuk Britaniya Markaziy banki nisbatan kech, ya'ni 1979-yilda rasman, qonuniy ravishda banklar faoliyatini nazorat qilish huquqiga ega bo'ldi.

Bundesbankning bu sohadagi o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u bevosita banklar faoliyatini nazorat qilish bilan shug'ullanmaydi. Balki nazoratni Federal nazorat mahkamasi amalga oshiradi. Ammo Bundesbank nazorat mahkamasiga yaqindan ko'maklashadi. Xususan, ushbu mahkamaning joylarda bo'linmalari mavjud emas va u to'liq Federal hankning joylardagi muassasalaridan foydalanadi. Bundan tashqari, qarorlar qabul qilishda nazorat mahkamasi bir qator masalalar bo'yicha Markaziy bankning roziligini olishi kerak. Masalan, banklarning o'z kapitali va to'lovga layoqatligi xususida qaror qabul qilinishi uchun albatta, Bundesbankning roziligi bo'lishi shart.

Markaziy bankning banklar faoliyatini nazorat qilishining sababi mamlakatda bank tizimiga bo'lgan yuksak ishonchni ta'minlash. Bu

ishonch tijorat banklarining o'z mijozlari - huquqiy va jismoniy shaxslar oldidagi majburiyatlarini to'liq va o'z vaqtida bajara olishi orqali ta'minlanadi.

Davlat banki funksiyasi.

Markaziy bank davlat banki sifatida, Davlat budjetining kassali bajarilishini amalga oshiradi, davlat organlarining naqd pulsiz operatsiyalar ma'lum qismini amalga oshiradi, hukumatning tashqi qarzlarini to'lashga xizmat qiladi, budjet tanqisligining ma'lum qismini qoplashga va boshqa davlat muassasalari xarajatlarini moliyalashtirish maqsadlariga qisqa muddatli kreditlar beradi. Hamda hukumatga pul-kredit va valyuta masalalari ho'yicha maslahatlar beradi.

Masalan, Bundesbank davlat banki sifatida Fedcratsiyaga, ma'muriy-hududiy bo'linmalarga hamda Federatsiyaning parabudjet fondlariga kreditlar berish huquqiga ega. Bu kreditlar hajmi cheklangan bo'lib, qisqa muddatli ahamiyatga egadir.

Davlat banki sifatida Bundesbank, hukumat nomidan uning obligatsiyalarini, moliyaviy veksellarini sotadi va ularni sotish uchun e'lon qiladi. U federal zayomlar kursini barqaror darajada saqlanishi uchun javobgar hisoblanadi.

Markaziy bank davlatning asosiy bankiri va hukumatning moliyaviy maslahatchisi hisoblanadi. Bu borada:

- hukumat miqyosidagi tashkilotlarning hisobraqamlarini yuritadi;
- davlat zayomlarini chiqarish, saqlash va ular bilan tegishli operatsiyalarni amalga oshiradi;
- hukumatga kredit beradi;
- davlatning oltin-valyuta va qimmatbaho toshlardan iborat zaxiraini o'zida saqlaydi va beshqaradi;
- mamlakat miqyosida valyuta kursini o'rnatadi, foiz siyosatini yurgizadi va davlatning boshqa davlatlar oldidagi majburiyatlariga javob beradi. Ular bilan korrespondentlik munosabatlarini o'rnatadi va olib boradi.

Markaziy bank davlat banki sifatidagi funksiyasining muhim ko'rinishlaridan biri hukumat tashqi qarzlarini to'lash jarayonida namoyon bo'ladi.

3.5. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida Markaziy bank monetar siyosatining asosiy yo'nalishlari

Harakatdagi qonun va qoidalarga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki moliyaviy yil boshlanishidan 30 kun oldin kelgusi yil uchun o'zining pul-kredit va monetar siyosatining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqadi va bu haqda Oliy Majlisga axborot beradi.

Bundan tashqari, monetar siyosat matbuotda e'lon qilinadi.

Markaziy bankning pul-kredit va monetar siyosatining asosiy yo'nalishlari iqtisodiy kon'yunkturaning tahlili va istiqbol ko'rsatkichlari, muomaladagi pul massasi iqtisodiy jihatdan asoslangan chegaralari, valyuta va foiz siyosatining asosiy yo'nalishlari hamda hukumat tomonidan keyingi yil uchun belgilangan makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning prognoz parametrlaridan kelib chiqqan holda tayyorlanadi.

Monetar siyosatning asosiy yo'nalishlari samarali bo'lishini ta'minlash uchun, avvalambor, albatta o'tgan yillardagi mamlakatdagi iqtisodiy kon'yunktura har tomonlama chuqur tahlil qilinmog'i zarur. Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, yalpi ichki mahsulotning tarkibi, o'sish yoki kamayish dinamikasi, ularning sabablari o'rganiladi. Yalpi ichki mahsulotning qishloq xo'jaligidagi, sanoat, aholiga pullik xizmat ko'rsatish, investitsiya va qurilish sohalaridagi o'zgarishlari va ularning sabablari tahlil qilinadi. Shu bilan birga asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan hisoblangan inflyatsiya va narxlarning o'sish darajalari, yo'nalishi va sabablari to'liq o'rganiladi.

Ma'lumki, hozirgi zamon iqtisodiy globallashuv sharoitida alohida olingan mamlakat iqtisodiyotini tashqi mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarsiz tasavvur etish qiyin. Shunday ekan, monetar siyosatning asosiy yo'nalishlarini aniqlashda mamlakatning boshqa davlatlar bilan iqtisodiy aloqalar ko'lami, dinamikasi, tashqi savdo aylanmalari, to'lov va hisob-kitob balanslar holati tahlili muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, kelgusi yilda samarali pul-kredit siyosatini amalga oshirishni belgilab olish uchun, o'tgan yildagi Markaziy bankning monetar siyosati, uning qaysi instrumentlaridan samaraliroq foydalanilganligi, yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklar to'liq talqin qilinmog'i va ulardan ijobiy foydalanmog'i tavsiya etiladi.

Bunda pul-kredit siyosati bevosita instrumentlari bilan bir qatorda uning bilvosita instrumentlaridan foydalanish imkoniyatlari, o'tgan davrdagi monetarizatsiya darajasi taxmini va eng asosiysi pul bozorining holati, ya'ni foiz stavkasi dinamikasi va valyuta siyosati tahlili muhim ahamiyat kasb etadi.

Darhaqiqat, pul-kredit, monetar siyosatning samarasi pirovard natijasida mamlakat pul birligining barqarorlik darajasi hilan belgilanadi. Yuqoridagilar bilan bir qatorda samarali monetar siyosat yo'nalishlarini aniqlashda mamlakat bank tizimi barqarorligi tahlili ham muhim o'rin tutadi.

Yuqorida qayd etilgan masalalar aniq va to'liq chuqur tahlil qilinib, sabab va oqibatlar har tomonlama o'rganilgandan keyin Markaziy bank hukumat tomonidan keyingi yil uchun prognoz qilingan yalpi ichki mahsulot hajmi va uning real o'sishi, YaIM deflyatorining miqdoriy ko'rsatkichlari va inflyatsiya darajasi hamda tashqi savdo aylanmasi qoldig'ining ijobiy bo'lishi va davlat budjeti ko'rsatkichlari kabi makroiqtisodiy parametrlardan kelib chiqqan holda o'zining pul-kredit, monetar siyosatini ishlab chiqadi.

Nazarimizda, eng muhim masala shundan iboratki, pul-kredit, monetar siyosatni belgilashda Markaziy bank hukumat tomonidan prognozlashtirilgan makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sish dinamikasi bilan muomaladagi pul massasi o'zgarishi o'rtasidagi mutanosiblik darajasini aniqlash va doimiy ravishda unga erishishdan iborat bo'lmog'i lozim. Chunki xalq xo'jaligining har bir tarmog'ida ma'lum darajada o'sishni ta'minlash, alhatta, qo'shimcha pul mablag'larini talab qiladi. Demak, doimo yalpi ichki mahsulot o'sishi bilan pul massasi o'sishi o'rtasida qandaydir mutanosiblik bo'lishini talab qiladi.

Mamlakat iqtisodiyotining pul mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasini oshirish, inflyatsiyaning barqaror darajasini saqlash, tijorat banklari kreditlarining baholari barqarorligini ta'minlash monetar siyosatning modernizatsiya bosqichidagi ustuvor vazifalaridir.

Shunday qilib, monetar siyosatning asosiy yo'nalishlari mamlakat iqtisodiyotiga pul-kredit vositalari orqali ta'sir qilishi natijasida mamlakat pul birligi barqarorligini ta'minlovchi muhim hujjatdir.

Qisqacha xulosa

Ma'lumki, dastlabki Markaziy banklar eramizning XVII, XVIII asrlarida Yevropaning rivojlangan mamlakatlarida tashkil etildi. Markaziy banklarni tashkil etishdan asosiy maqsad muomalaga pul birliklari chiqarilishini markazlashtirish va muomaladagi pul hajmini tartibga solishdan iborat edi. Markaziy bank tashkil etilishiga qadar kapitalizmning dastlabki davrida mamlakatdagi tijorat banklarining barchasi muomalaga o'z banknotalarini chiqarish huquqiga ega edi. Banknota ushbu bankning undagi ko'rsatilgan miqdordagi pulni real,

haqiqiy pulga xohlagan paytda almashtirib berishi to'g'risidagi majburiyatidir. Shunday ekan, har bir bank o'zining zaxirasidagi mavjud real, haqiqiy (oltin, kumush) miqdorigacha muomalaga pul belgilari-banknotalar chiqarishi mumkin. Bunda muomalaga chiqarilgan banknotalar banklarning oltin zaxiralari bilan to'liq ta'minlangan bo'lishi lozim, ya'ni muomaladagi banknotalar banklarning zaxiralariidagi haqiqiy, real pullarning muomaladagi "o'rinbosarlari", belgilari hisoblangan.

Markaziy bankning maqomi, vazifalari, vakolatlari, tashkil etilishi va faoliyati tamoyillari mamlakat qonunlari bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining huquqiy maqomi ham O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonun va boshqa qonunlarda o'z aksini topgan.

"O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonunning 3-moddasida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maqsad va vazifalari bayon etilgan. Unga ko'ra, Markaziy bankning bosh maqsadi - milliy valyuta barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Takrorlash uchun savollar

1. Markaziy banklarni tashkil etishdan maqsad nima?
2. Markaziy bank ustav kapitali shakllanishi mamlakatlar qonunchligiga muvofiq qanday?
3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ustav kapitali miqdori qancha?
4. Markaziy bank mustaqilligining obyektiv omillarini ayting.
5. Markaziy bank mustaqilligining subyektiv omillarini ayting.
6. Markaziy bankning bosh maqsadi nima?
7. Banklarning banki funksiyasi.
8. Markaziy bankning pul-kredit va monetar siyosatining asosiy yo'nalishlarini ayting.
9. Davlat banki funksiyasi.
10. Emission funksiya.

Tayanch iboralar

Muvofiqlashtirish; maqom; shakl; tartibga solish; barqarorlashtirish; ustav kapitali; qonunchilik; davlat mablag'lari; yuridik shaxs; daromad; xarajat; hissadorlik; obyektiv, subyektiv omil.

IV bob. PUL MUOMALASINI TARTIBGA SOLISH USULLARI VA UNING XUSUSIYATLARI

4.1. Pul-kredit siyosatining usullari va ularni muvofiqlashtirish.

Markaziy bank pul-kredit siyosatining an'anaviy instrumentlari va ularni amalga oshirish tartibi

Iqtisodiyotni pul-kredit vositalari orqali tartibga solish vositalari nihoyatda turli-tumandir. Shu narsa xarakterliki, hozirgacha pul-kredit vositalarining turkumlanishi borasida yagona bir yo'nalish mavjud emas. Lekin shu bilan birga ko'pchilik olimlar quyida keltirilgan vositalarni asosiy pul-kredit siyosati instrumentlari sifatida qayd etadilar. Biz ham, faqat umumiy va aniq xarakterdagi instrumentlar xususida fikr yuritishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ydik. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining pul-kredit siyosatini amalga oshirishda quyidagi instrumentlardan foydalaniladi:

- 1) qayta moliyalash siyosati;
- 2) majburiy zaxiralar siyosati;
- 3) ochiq bozor siyosati;
- 4) valyuta siyosati;
- 5) depozit siyosati.

Mazkur usullar jahon banklari amaliyotida tan olingan asosiy usullar hisoblanib, ularning qo'llanishi har bir davlatda turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, AQShda ko'proq ochiq bozordagi usullar qo'llanilsa, Germaniyada ko'proq majburiy zaxiralar qo'llaniladi. Hozirgi kunda O'zbekiston Markaziy bankining muomaladagi pul massasini tartibga solishda asosan majburiy zaxiralar instrumentidan foydalanilmoqda.

Pul-kredit vositalari va usullarini isloh qilish taktik va strategik vazifalarni ajratishga asoslanadi. Strategik vazifa shakllangan bozor iqtisodi amal qilayotgan mamlakatlar uchun xos bo'lgan, pul-kredit nazoratining umumiy qabul qilingan vositalaridan foydalana boshlashdir. Ushbu maqsadga erishish uzviy ravishda bir qator bosqichlar orqali amalga oshiriladi. Monetar tartibga solish vositalarini takomillashtirishni bosqichlarga bo'lish o'tish davrining muayyan tarixiy bosqichlarini hisobga olish zarurati bilan belgilanadi.

Bank tizimining taraqqiyoti aniq belgilangan maqsad, vazifalar va tamoyillarga asoslanadi. Ushbu maqsad, vazifa va tamoyillar respublika iqtisodiyotini isloh qilish jarayonida umumiqtisodiy masalalarni hal etish bilan bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasi bank tizimini keng ko'lamli isloh qilish jarayonida muhim institutsional va tuzilmaviy o'zgarishlarga erishildi. Ikki bosqichli bank tizimi tashkil etilgan, mulkchilikning turli shakllari asosida tijorat banklari tizimi tashkil etilgan va rivojlanmoqda, respublika banklarining yetakchi xorijiy banklar bilan hamkorligi yildan-yilga kengaymoqda, banklar faoliyati tobora har tomonlama ahamiyat kasb etmoqda.

Tijorat banklari faoliyatida hamon inflyatsiya sur'atlari ta'sir qiladigan, korxonalar tarmog'idagi to'lovlar amalga oshirib bo'lmagani, korxonalar tomonidan investitsiyalarga bo'lgan talabning susayishi, likvidlik ustidan qat'i nazorat o'rnatilmaganligi hamda makroiqtisodiy muhitning yetarli darajada rivojlanmaganligi asosiy muammo bo'lib qolmoqda.

Demak, bank tizimining keyingi taraqqiyoti iqtisodiyotning real tarmog'idagi ijobiy o'zgarishlar, korxonalarning moliyaviy holati, makroiqtisodiy muhitning yaxshilanishi bilan bog'liqdir. Bunday ijobiy muhitni bank tizimi, ayniqsa, Markaziy bank faoliyatiga davlat tashkilotlari aralashuvini cheklash va ular mustaqilligini ta'minlash orqali vujudga keltirish mumkin.

Monetar siyosatning strategik maqsadlari:

1. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash.
2. Inflyatsiyaga qarshi kurashish.

Xulosa qiladigan bo'lsak, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining monetar siyosati, hozirgi kunda Respublika Oliy Majlisi va hukumati tomonidan aniqlangan monetar siyosatning asosiy yo'nallishlariga muvofiq amalga oshirilmoqda.

4.2. Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati va uning ahamiyati

Markaziy bankning pul-kredit siyosatini amalga oshirish uning an'anaviy instrumentlaridan foydalanish amaliyoti hal qiluvchi o'rin tutadi. Nafaqat rivojlangan sanoat mamlakatlarida (katta yettilik davlatlari - AQSh, Yaponiya, GFR, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya va Kanada davlatlari nazarda tutilmoqda), balki o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida ham an'anaviy monetar instrumentlardan foydalanish pul-kredit siyosatini amalga oshirishning tayanch vositalari vazifasini bajarmoqda.

Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati an'anaviy monetar instrumentlarning turlaridan biri hisoblanadi. Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini kreditlash

bilan bog'liq bo'lgan tadbirlarning majmui bo'lib, ushbu siyosat quyidagi uch xil kreditlash usulidan foydalangan holda amalga oshiriladi:

a) tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan ularning balansidagi trattalarni qayta hisobga olish yo'li bilan kreditlash usuli;

b) tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan ularning balansidagi qimmatli qog'ozlarini garovga qo'yish yo'li bilan kreditlash usuli;

v) tijorat banklarini to'g'ridan-to'g'ri kreditlash usuli.

Mazkur usulda berilgan kreditlar overdraft shaklida yoki muddatli kreditlar shaklida beriladi.

O'zbekiston Respublikasining xo'jalik amaliyotida milliy valyutada emissiya qilingan trattalar muomalasi mavjud emasligi mamlakatimiz Markaziy bankining diskont siyosatini shakllantirish imkonini bermaydi. Bu esa, o'z navbatida, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalash stavkasi muomaladagi pul massasiga ta'sir etish darajasiga va shuningdek, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdagi ahamiyatini oshirishga nisbatan kuchli salbiy ta'siri yuzaga keltiradi.

Respublikamiz tijorat banklari balansida yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar miqdori nisbatan juda kichikligi mamlakatimiz Markaziy banki tomonidan beriladigan lombard kreditlari hajmini oshirishga jiddiy to'stinlik qilmoqda.

Shunisi e'tiborliki, so'nggi yillarda respublikamiz tijorat banklarining yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarining brutto aktivlar hajmidagi salmog'i pasayish sur'ati kuzatilmog'da.

Respublikamiz tijorat banklari yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilgan investitsiyalari miqdori darajasi juda past ekanligi Markaziy bankning lombard kreditlari hajmini sezilarli darajada oshirish imkonini bermayapti.

Ko'pchilik xorijiy davlatlarda, shu jumladan, o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarining ko'pchiligida yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar tijorat banklari aktivlarining umumiy miqdorida sezilarli darajada yuqori salmoqni egallaydi.

Demak, hozirgi davrda, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalash siyosati doirasida amalga oshiriladigan diskont operatsiyalarining mavjud emasligi, lombard operatsiyalarining esa rivojlanmaganligi, fikrimizcha, qisqa muddatli davriy oraliqlarda, Markaziy bank tijorat banklariga beriladigan muddatli kreditlar hajmini oshirish yo'li bilan milliy ssuda kapitallari bozoridagi resurslar taklifiga va kreditlarning o'rtacha bozor darajasiga ta'sir etish zaruratini yuzaga keltiradi.

Fikrimizcha, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tijorat banklari kreditlash hajmini oshirish yo'li bilan bank kreditlarining foiz stavkalari darajasiga real ta'sir etishi va shu asosda kreditlariga ho'lgan talabni rag'batlantirishi hamda tijorat banklarining joriy likvidlik darajasini sezilarli darajada oshirishi lozim. Bu esa, pirovard natijada, so'mning o'rta va uzoq muddatli davriy oraliqlarda barqarorligini ta'minlash uchun zarur iqtisodiy muhitni yuzaga keltiradi.

2012-yilda pul-kredit sohasidagi vaziyat va monetar siyosatning 2013-yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi instrumentidan ham pul bozoridagi foiz stavkalarini boshqarishda hamda iqtisodiy o'sish jarayonlarini rag'batlantirish maqsadida keng foydalanildi.

Inflyatsiya darajasi, pul massasi hajmining va boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning belgilangan maqsadli parametrlaridan kelib chiqib Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi 2012-yilda yillik 12 foiz miqdorida saqlab qolindi.

Qayta moliyalash stavkasining ushbu darajada ushlab turilishi pul bozorida moliyaviy resurslarga bo'lgan talab va taklifning muvozanatini saqlashga, real sektor korxonalarining investitsion imkoniyatini oshirishga, iqtisodiyotni kreditlash hajmini yanada kengaytirish va ayni paytda tijorat banklarining resurs bazasining barqarorligini ta'minlashga xizmat qildi.

Foiz stavkalari dinamikasi

Respublikadagi barqaror makroiqtisodiy holat va yuritilayotgan qat'i pul-kredit siyosati pul va moliya bozorlaridagi foiz stavkalari, jumladan tijorat banklarining kreditlari va depozitlari bo'yicha foiz stavkalari dinamikasida o'z aksini topdi.

Xususan, 2014-yilda pul hozoridagi foiz stavkalarini qayta moliyalash stavkasiga yaqinlashtirish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida banklararo pul bozoridagi operatsiyalar bo'yicha o'rtacha tortilgan foiz stavkasi yil boshidan buyon 0,3 foiz bandga o'sib, dekabr oyida 11,0 foizni tashkil etdi.

Aholi real daromadlarining o'sishi, bank tizimiga bo'lgan ishonchning ortib borishi hamda iqtisodiyotdagi inflyatsion kutilmalarning pasayishi kabi omillar ta'sirida, 2014-yil davomida jismoniy shaxslarning tijorat banklaridagi depozitlari bo'yicha o'rtacha tortilgan foiz stavkasi yil boshidagi 9,6 foizdan dekabr oyining oxirida 6,4 foizgacha, yuridik shaxslarning jam'arma va muddatli depozitlar bo'yicha stavka esa 6,8 foizdan 6,0 foizgacha pasaydi.

Natijada, 2014-yil davomida tijorat banklari tomonidan iqtisodiyotning real sektori subyektlariga ajratilayotgan jami kreditlar bo'yicha o'rtacha tortilgan foiz stavkasini ham yil boshidagi 14,3 foizdan dekabr oyiga kelib 13,6 foizgacha pasayishi kuzatildi³.

Jumladan, tijorat banklarining kredit portfelida uzoq muddatli kreditlar ulushi oshishini rag'batlantirishga qaratilgan foiz siyosati olib borilishi natijasida uzoq muddatli kreditlar bo'yicha o'rtacha tortilgan foiz stavkasi 13,5 foizdan 12,2 foizga pasaydi.

Ushbu o'rinda tabiiy bir savol tug'ilishi mumkin, ya'ni Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati orqali tijorat banklari kredit emissiyasi rag'batlantirilishi muomaladagi pul massasi keskin oshishiga va shu asosida inflyatsiyaning kuchayishiga olib kelmaydimi, degan savol tug'ilishi mumkin, chunki buyuk M. Fridmenning pul-kredit konsepsiyasidagi muhim qoidalardan biri - tijorat banklarining kredit emissiyasi keskin oshishi muomaladagi pul massasi oshishi va shu asosda inflyatsiyaning kuchayishiga olib keladi, degan qoida hisoblanadi. Fikrimizcha, M. Fridmenning ushbu qoidasi O'zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi davrida o'z isbotini topmaydi.

4.3. Majburiy zaxiralar siyosati va uning pul-kredit siyosatida tutgan o'rni

Majburiy zaxira siyosati Markaziy bank pul-kredit siyosatining an'anaviy instrumentlaridan biri hisoblanadi. Ushbu instrument dastlab tijorat banklarining kredit ekspansiyasini jilovlash maqsadida AQSh bank amaliyotiga joriy qilingan edi.

Hozirgi davrga kelib majburiy zaxira siyosati muomaladagi pul massasini tartibga solish, milliy bank tizimi likvidligiga Markaziy bank tomonidan ta'sir etishning muhim ta'sirchan vositasiga aylandi.

Majburiy zaxira siyosati kam sonli davlatlarda pul-kredit siyosatining instrumenti sifatida qo'llanilmaydi. Bunday davlatlar safiga Kanada, Lyuksemburg, Yaponiya, Buyuk Britaniya va Shvetsiyani kiritish mumkin.

Markaziy bank pul-kredit siyosatining instrumentlaridan foydalanish amaliyoti takomillashmagan mamlakatlarda, xususan, ko'pchilik o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida majburiy zaxira siyosatidan Markaziy bank pul-kredit siyosatining asosiy instrumentlaridan biri sifatida foydalanilmoqda. Buning sababi shundaki, birinchidan, o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarining ko'pchiligida moliya bozorlari rivojlanmagan bo'lib, bu

³ www.Cbu.uz.

holat markaziy banklarning ochiq bozor siyosati, qayta moliyalash siyosati va valyuta siyosatini rivojlantirishga to'sqinlik qiladi; ikkinchidan, majburiy zaxira siyosati muomaladagi pul massasiga bevosita va tez ta'sir qilish xususiyatiga ega.

Majburiy zaxira talablari tijorat banklarining kredit resurslari miqdoriga ta'sir ko'rsatish orqali iqtisodiyotdagi pul taklifini tartibga solishda pul-kredit siyosatining muhim instrumentlaridan biri sifatida qo'llanilmoqda.

2014-yilda inflyatsiya va pul massasining maqsadli parametrlaridan kelib chiqib hamda tijorat banklarida uzoq muddatli resurs bazasini yanada kengaytirish maqsadida, majburiy zaxiralar me'yori, yuridik shaxslarning talab qilib olinguncha va 1 yilgacha bo'lgan muddatga jalb qilingan depozitlar uchun – 15 foiz, 1 yildan 3 yilgacha bo'lgan depozitlar uchun – 12 foiz, 3 yildan ortiq bo'lgan depozitlar uchun – 10,5 foiz miqdorida o'zgartirilmasdan qoldirildi.

O'z navbatida, O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi hisobvarag'iga qo'shimcha ravishda 3 176 mln. AQSh dollari miqdoridagi mablag'lar yo'naltirilishi pul massasini prognoz ko'rsatkichdan ortiqcha o'sishining oldini olishga va shu orqali ichki bozorda narxlar barqarorligini ta'minlashga xizmat qildi.

Xalqaro bank amaliyotida majburiy zaxira stavkalarini depozitlarning summasi va muddatiga bog'liq ravishda tabaqalashtirish tartibi keng qo'llaniladi. Masalan, AQSh bank amaliyotida past zaxira stavkalari (3 %) 179 kundan ortiq muddatga jalb qilingan muddatli depozitlarga nisbatan qo'llaniladi, 179 kungacha muddatga jalb qilingan muddatli depozitlar uchun 5 foizli stavka joriy etilgan. Summasi 5 mln. dollardan 52 mln. dollargacha bo'lgan transaksion depozitlarga nisbatan 3 foizli majburiy zaxira stavkasi qo'llanilgani holda summasi 52 mln. dollardan yuqori bo'lgan transaksion depozitlarga 10 foizli zaxira stavkasi qo'llaniladi.

Demak, transaksion depozitning summasi qanchalik katta bo'lsa, majburiy zaxira stavkasi unga nisbatan shunchalik yuqori belgilanadi. Bu esa, xorijiy valyutalarga nisbatan joriy depozit hisobraqamlarining qoldiqlari sifatida yuzaga keladigan talab miqdorini kamaytirishga xizmat qiladi. Muddatli depozitlarga nisbatan past zaxira stavkalari belgilanishi majburiy zaxira stavkalarining tijorat banklari depozit bazasiga nisbatan yuzaga keladigan salbiy ta'siriga barham beradi va tijorat banklari muddatli depozit hisobraqamlaridagi mablag'lar miqdori oshishiga, joriy depozit hisobraqamlaridagi mablag'lar miqdori kamayishiga olib keladi. Bu esa, milliy valyuta kursining barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Buyuk Britaniya, Yaponiya, Kanada, Lyuksemburg, Shvetsiyada majburiy zaxira siyosatidan Markaziy bank pul-kredit siyosatining instrumenti sifatida foydalanilmasligining asosiy sababi, fikrimizcha, mazkur mamlakatlarda pul-kredit siyosatining ochiq bozor siyosati, qayta moliyalash siyosati, valyuta siyosati kabi an'anaviy instrumentlaridan foydalanish amaliyoti takomillashganligidir. Shu sababli, mazkur mamlakatlarda majburiy zaxira stavkalari orqali tijorat banklari depozit bazasiga ta'sir qilish yo'li bilan ularning kredit ekspansiyasini jilovlash zarurati mavjud emas.

Shunisi e'tiborliki, majburiy zaxira stavkalari depozitlari summasi va muddatiga bog'liq ravishda tabaqalashtirish zaxira talabnomalari miqdorini hisoblash va uning to'g'ri hisoblanayotganligi ustidan Markaziy bank nazoratini amalga oshirishni qiyinlashtiradi. Ammo qiyinchillikdan qochib, zaxira stavkalarini tabaqalashtirmaslik majburiy zaxira siyosatidan foydalanish amaliyotini takomillashtirish imkonini bermaydi.

Yevropa Markaziy banki, Rossiya, Ukraina, Qozog'iston va O'zbekiston Markaziy banklari majburiy zaxira stavkalarining o'rtacha darajasi⁴

(foizda)

Mamlakat	2012 y	2013 y	2014 y
Yevropa Markaziy banki	2.0	2.0	2.0
Rossiya	3.0	2.5	4.5
Ukraina	2.7	5.5	5.0
Qozog'iston	6.0	2.0	2.0
O'zbekiston	12.5	12.0	10.0

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, respublikamizda Markaziy bankning majburiy zaxira stavkasi boshqa Markaziy banklarning majburiy zaxira stavkalariga nisbatan sezilarli darajada yuqori. Bu esa, mamlakatimizda pul massasining o'sish sur'ati nisbatan yuqori ekanligi bilan izohlanadi.

Fikrimizcha, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining amaldagi majburiy zaxira siyosati so'mning almashuv kursiga nisbatan salbiy ta'sirining ikki jihati mavjud:

1 Majburiy zaxira stavkalari so'mdagi depozitlarning har bir turi bo'yicha (transaksion depozitlar, jamg'arma depozitlari, muddatli depozitlar) ularning summasi va muddatiga bog'liq ravishda tabaqalashtirilmaganligi transaksion depozitlarning jami depozitlar hajmidagi salmog'i yuqori darajada saqlanib qolayotganligining asosiy

⁴ Muallif tomonidan mazkur Markaziy banklarning yillik hisobotlari ma'lumotlaridan olingan.

sabablaridan biridir. Chunki muddatli depozitlarga nisbatan past darajadagi zaxira stavkalari qo'llanilmasligi tijorat banklariga mazkur depozitlarga to'lanadigan foiz stavkalarini oshirish imkonini bermaydi. Natijada joriy depozit hisobraqamlaridagi mablag'larning miqdori yirikligicha qolaveradi. Bu esa, xorijiy valyutalarga nisbatan yuqori darajadagi talabni yuzaga keltiradi.

2. Tijorat banklarining xorijiy valyutadagi depozitlariga nisbatan majburiy zaxira talabnomalari joriy etilganligi ularning xorijiy valyutadagi mablag'larni muddatli va jamg'arma depozit hisobraqamlariga jalb etish imkoniyatini yanada pasaytiradi. «Yanada» deyishimizning sababi shundaki, hozirgi davrda respublikamiz tijorat banklari tomonidan jalb etilgan xorijiy valyutadagi muddatli depozitlarning asosiy qismi xorijiy banklarga depozit sifatida joylashtirilmoqda. Xorijiy banklar esa bu depozitlarga bozor stavkalari (LIBOR, FIBOR)da foiz to'laydi. Depozitlarning bozor stavkalari esa sezilarli darajada past bo'lib, O'zbekiston ichki bozorida xorijiy valyutalardagi depozitlarga bo'lgan talabni ifoda etmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 28-iyuldagi 1166-sonli Qaroriga muvofiq, Markaziy bankning majburiy zaxira stavkasi tijorat banklari depozitlarining muddatiga bog'liq ravishda tabaqalashtirildi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining tabaqalashgan majburiy zaxira stavkalari, foizda⁵

Depozit turlar	Majburiy zaxira stavkasi
1 yilgacha muddatga jalb qilingan depozitlar	15
1 yildan 3 yilgacha muddatga jalb qilingan depozitlar	12
3 yildan ortiq muddatga jalb qilingan depozitlar	10

2009-yil sentabr oyidan boshlab O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining majburiy zaxira stavkalari tabaqalashtirilganligi jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdi.

Hozirgi davrda respublikamizning tijorat banklari transaksion depozitlardan bevosita, ya'ni muddatli depozit shartnomasi tuzmasdan turib kredit resursi sifatida foydalanishmoqda. Bu esa, banklarning barqaror resurs manbalarini qidirib topishdan manfaatdorligi pasayishiga sabab bo'lmoqda, holbuki AQSh banki amaliyotida ham, G'arbiy Yevropa

⁵ Jadval, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasman e'lon qilingan ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

mamlakatlarning bank amaliyotida ham transaksion depozitlardan tijorat banklari faoliyatida to'g'ridan-to'g'ri foydalanish taqiqlangan.

4.4. Majburiy zaxiraning tijorat banklari minimal likvidlilik darajasini muvofiqlashtirishdagi roli

Majburiy zaxiralardan pul-kredit siyosati instrumenti sifatida foydalanish darajasi, ularga foiz hisoblash tartibi, majburiy zaxiralar me'yorining miqdori, ularni tabaqalashtirish kabi ko'rsatkichlar bo'yicha mamlakatlar o'rtasida jiddiy farqlar mavjud. Bunday farqlarning mavjudligi, asosan, milliy iqtisodiyotni rivojlantirish xususiyatlari, pul muomalasi sohasidagi vaziyat kabi omillar bilan tariflanadi. Pul-kredit siyosatining instrumenti sifatida majburiy zaxiralar quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- bank tizimining likvidlilikiga ta'sir etish funksiyasi;
- tijorat banklari kredit emissiyasini cheklash funksiyasi;
- tijorat banki bankrot bo'lganda, uning majburiyatlari bo'yicha hisoblashish funksiyasi.

Markaziy bank majburiy zaxiralar miqdorini o'zgartirish yo'li bilan bank tizimining likvidlilikiga ta'sir qila oladi.

Ikkinchi funksiyaning mazmuni shundaki, majburiy zaxiralar, mavjud miqdorlar sharoitida, banklarning Markaziy bank pullariga bo'lgan ehtiyojini keltirib chiqaradi. Bu ehtiyojning miqdori zaxira talablari qo'yiladigan majburiyatlar summasi o'sishiga bog'liq bo'ladi. Shunday qilib, ular Markaziy banklar pullariga bo'lgan barqaror talabning yuzaga kelishiga olib keladi. Bu talab pul-kredit siyosati ta'sir mexanizmini kuchaytiradi, chunki minimal zaxiralarning sezilarli darajada tebranishi kredit institutlarini Markaziy bankka murojaat qilishga majbur qiladi.

Hozirgi kunda ko'pchilik rivojlangan davlatlarda majburiy zaxiralar bank tizimining likvidlilikini ta'minlovchi vosita sifatida emas, balki banklarning kredit faoliyatini tartibga solish vositasi sifatida qaralmoqda. Buning asosiy sababi shundaki, minimal zaxiralar miqdori o'zgarishi kredit institutlarining kredit faoliyatiga sezilarli darajada ta'sir qiladi.

Majburiy zaxira miqdorlarining tez-tez o'zgarib turishi bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan davlatlar uchun ahamiyatli hisoblanadi. Buning asosiy sababi, inflyatsiya jarayonlari nisbatan yuqoriligi va xalq xo'jaligini tuzilmaviy qayta qurish bilan bog'liq tadbirlar amalga oshirilishi natijasida muomaladagi pul massasi ko'payib ketishidir.

4.5. Markaziy bank tomonidan davlatning qisqa muddatli obligatsiyalarini sotish va sotib olish tartibi

Davlat qisqa muddatli obligatsiyalar bilan oldi-sotdi jarayoni quyidagilardan iborat. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining muomalaga davlat qisqa muddatli obligatsiyalar chiqarish to'g'risidagi qarori asosida O'zbekiston Respublikasi valyuta birjasi depozitariysida kerakli summada «depo» hisobvarag'i ochadi. Investor uchun depozitariyda depo hisobvarag'i va u bilan xizmat ko'rsatish to'g'risida shartnoma tuzgan diler depo topshiriqnomasi asosida ochiladi. Investor bitta dilerda depo topshiriqnomasi bo'yicha ochilgan faqat bitta depo hisobvarag'iga ega bo'lishi mumkin. Diler va investorning depo hisobvarag'iga quyidagi bo'limlar ochiladi va operatsiyalar olib boriladi.

1. "Asosiy bo'lim".
2. "To'siq qo'yilgan bo'lim".

O'z navbatida "to'siq qo'yilgan bo'lim" o'z ichiga quyidagi bo'limlarni oladi:

- garovga olinib to'siq qo'yilgan bo'linma;
- Repo bitimi bo'yicha to'siq qo'yilgan bo'linma;
- xatlash bo'yicha to'siq qo'yilgan bo'linma.

Bundan tashqari "Garovga olinib to'siq qo'yilgan bo'linma" garovga qo'yilgan obligatsiyalarni joylashtirish va sotish uchun to'siq qo'yilgan subhisobvarag'i ochiladi.

Asosiy bo'lim - depo hisobvarag'ining davlat qisqa muddatli obligatsiyalar bo'yicha o'tkazishlarning amalga oshirishni hech qanday cheklashlar belgilanmagan bo'limi hisoblanadi.

To'siq qo'yilgan bo'lim-amaldagi qonunchilik va shartnoma asosida davlat qisqa muddatli obligatsiyalarga huquqiy cheklashlarni hisobga olish uchun mo'ljallangan depo hisobvarag'ining bo'limi hisoblanadi.

Garovga olinib to'siq qo'yilgan bo'linma-depo hisobvarag'ining davlat qisqa muddatli obligatsiyalarining huquqlariga garov majburiyatlari bo'yicha qo'yiladigan cheklashlarni hisobga olish uchun garovga oluvchining depo hisobvarag'ida ochiladigan bo'linmadir. Bu bo'linmada garov to'g'risidagi shartnomada quyidagi shartlar ko'zda tutilgan bo'lishi kerak:

- garovga qo'yilgan davlat qisqa muddatli obligatsiyalar garovga oluvchiga o'tkazib berilishi;
- garovga qo'yilgan davlat qisqa muddatli obligatsiyalarning ularni to'sig'i bekor qilingan sanadan va garovga beruvchining hisobvarag'iga

qaytarilgan sana kelgandan keyin 10 kalendar kunidan kam bo'lmagan muddat o'tgach so'ndirish muddati kelishi kerak. Shuni ta'kidlash lozimki, davlat qisqa muddatli obligatsiyalarga har xil shartnomalar garovi asosida paydo bo'lgan qiyinlashgan garov huquqlarini ushbu bo'linma bo'yicha hisobi har bir shartnoma bo'yicha alohida-alohida yurgiziladi.

Repo bitimi bo'yicha to'siq qo'yilgan bo'linma qayta sotib olinishi bilan davlat qisqa muddatli obligatsiyalar oldi-sotdi bitimi to'g'risidagi kelishuvning birinchi qismi bo'yicha davlat qisqa muddatli obligatsiyalar xaridorining depo hisobvarag'ida ochiladigan depo hisobvarag'i bo'linmasi hisoblanadi. Davlat qisqa muddatli obligatsiyalarining ushbu bo'linma bo'yicha hisobi davlat qisqa muddatli obligatsiyalarini qayta sotib olish sharti bilan oldi-sotdi bitimi har bir kelishuv to'g'risida alohida yuritiladi.

Xatlash bo'yicha to'siq qo'yilgan bo'linma depo hisobvarag'ining quyidagi cheklashlarni ifodalovchi bo'linma hisoblanadi:

- ushbu bo'linmadan diler yoki investorning roziligisiz qonunga asoslangan vakolatli organning ko'rsatmasi bo'yicha faqat depozitariyning o'zi tomonidan tuzilgan depo topshiriqnomasi asosida davlat qisqa muddatli obligatsiyalar shu bo'linmaga o'tkazilishi mumkin.

- davlat qisqa muddatli obligatsiyalar ushbu bo'linmadan tashqari organlar ruxsati bo'lgan taqdirda, shuningdek, davlat qisqa muddatli obligatsiyalar so'ndirilganda o'tkazilishi mumkin.

- ushbu bo'linmaga davlat qisqa muddatli obligatsiyalarni o'tkazish va ularni xatlash uchun asos bo'ladigan kerakli hujjatlar olingan kunda amalga oshirilgan bo'lishi kerak.

Davlat qisqa muddatli obligatsiyalarning auksion oldi-sotdisi maxsus hisob-kitob tizimi hisob-kitob operatsiyalarini olib borish huquqiga ega bo'lgan va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bilan tuzilgan shartnoma asosida pulli hisob-kitoblarni ta'minlashga vakil qilingan O'zbekiston Respublikasi Valyuta birjasi hisoblanadi. Tijorat banklari ushbu hisob-kitob tizimida vakillik hisobvaraqlarini ochadi. Davlat qisqa muddatli obligatsiyalarning birlamchi yoki ikkilamchi bozorda savdolar boshlangunga qadar tijorat banki o'zlari sotib olishni rejalashtirgan davlat qisqa muddatli obligatsiyalarni to'lash uchun kerakli mablag'ni O'zbekiston Respublikasi Valyuta birjasidagi hisobvaraqqa o'tkazishlari shart. Birja esa ushbu mablag'larni tijorat banklarning vakillik hisobvaraqlarida zaxiralashtiradi. Ushbu ma'lumotlar har bir diler hisoblangan tijorat bankining pul pozitsiyasi boshlang'ich qiymatlari hisoblanadi.

Oldi-sotdi bitimlarini tuzish dilerlarning davlat qisqa muddatli obligatsiyalarni sotishga yoki sotib olishga bergan raqobatli va raqobatsiz buyurtmalari asosida amalga oshadi. Bu holatda raqobatli buyurtmalar ikki xilda bo'lishi mumkin.

- kotirovka hisobga olinuvchi raqobatli buyurtma;

- kotirovkada hisobga olinmaydigan raqobatli buyurtma;

Raqobatsiz buyurtmalar kotirovkada hisobga olinmaydigan buyurtmalar hisoblanadi va ular asosida garovga olingan davlat qisqa muddatli obligatsiyalarni sotish bo'yicha bitimlar amalga oshadi.

Tijorat banklari davlat qisqa muddatli obligatsiyalarni sotib olish (yoki ularni sotish)ga raqobatli buyurtmalarni bitimning yo'nalishi davlat qisqa muddatli obligatsiyalar miqdori, ularni narxi va sotib oluvchi (yoki sotuvchi)ning maxsus kodini ko'rsatgan holda savdo tizimiga kiritadi. Raqobatsiz buyurtmalar uchun narx bo'lib, buyurtma berilgan vaqtdagi savdo tizimi tomonidan avtomatik ravishda hisobga olinadigan savdolar narxining o'rtacha baholangan narx hisoblanadi. Buyurtma berilgan paytida uning vaqti savdo tizimida qayd etiladi. Garovdagi davlat qisqa muddatli obligatsiyalarining sotilishi dilerning depo hisobvarag'idagi garovga olinib to'sib qo'yilgan bo'linmasiga mos keluvchi sotish uchun to'siq qo'yilgan bo'linmasiga subhisobvarag'i orqali amalga oshiriladi.

Tijorat banklari davlat qisqa muddatli obligatsiyasi sotib olishga buyurtma tushganda savdo tizimi pul pozitsiyasi qiymatini berilgan buyurtma qiymatini to'liq qanoatlantirish uchun zarur bo'lgan pul summasi mablag'lariga (vositachilik to'lovi xaqi summasini qo'shib hisoblangan holda) kamaytiradi. Agar olingan natija O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan ushbu tijorat banki uchun belgilangan limitdan kam bo'lsa, mazkur buyurtma ijroga qabul qilinmaydi. Tijorat bankidan davlat qisqa muddatli obligatsiyalarni sotishga buyurtma tushganda savdo tizimi depo pozitsiyasi qiymati berilgan buyurtmani to'la qanoatlantirish uchun zarur bo'lgan davlat qisqa muddatli obligatsiyalar soniga kamaytiradi. Agar olingan natija salbiy bo'lsa, berilgan buyurtma ijroga qabul qilinmaydi. Agar kotirovka hisobga olinadigan raqobatli buyurtma u berilgan vaqtdagi narx bo'yicha shartlarni joriy kotirovkaga mos kelmasligi sababli qanoatlantirilmasa, unda buyurtma navbatga qo'yiladi.

Agar kotirovka hisobga olinmaydigan raqobatli buyurtma, shuningdek, garovga olingan obligatsiyalarni sotish uchun berilgan raqobatsiz buyurtma bilan bitim tuzishning, ular berilgan paytdagi narxlar

shartlarning mos kelmasligi sababli iloji bo'lmasa, unda ushbu buyurtma savdo tizimidan olib tashlanadi.

Buyurtmalar quyidagi shartlarga rioya qilgan holda qanoatlantiriladi:

- buyurtmaning hajmi uning ustunligiga ta'sir qilmaydigan holatda;
- berilgan vaqtdan qat'i nazar, afzalroq narxga ega bo'lgan buyurtma, afzalligi kamroq bo'lgan narxdagi buyurtmaga nisbatan oldinroq qanoatlantiriladi;

- narxlar bir xil bo'lganda, oldin berilgan buyurtma, undan keyinroq berilgan buyurtmaga nisbatan ilgari qanoatlantiriladi;

- bitim hamisha navbatda birinchi turgan buyurtmaning narxi bo'yicha tuziladi;

- agar buyurtma bitim tuzish paytida faqat qisman qanoatlantirilishi mumkin bo'lsa, unda uning qanoatlantirilmagan qismi alohida buyurtma sifatida qarab chiqiladi.

Davlat qisqa muddatli obligatsiyalar oldi-sotdisi bo'yicha ijro etilgan bitim natijalari bo'yicha dilerlarning buyurtmasi (to'liq yoki qisman) qanoatlantirilgan taqdirda, ushbu dilerlarning buyurtmalari ta'minoti vositasi bo'lib xizmat qiladigan pul mablag'lari pozitsiyasi va depo pozitsiyasi qayta hisoblanishi amalga oshiriladi.

Biz quyidagi jadvalda davlat qisqa muddatli obligatsiyalarni joylashtirish yuzasidan o'tkaziladigan kimoshdi savdolarining o'tkazilishi tartibini ko'rib chiqamiz.

Davlat qisqa muddatli obligatsiyalarini joylashtirish tartibi⁶

T/r	Ko'rsatkichlar	24064UMFS	24065UMFS
1.	Kimoshdi savdosi o'tkazilgan sana	07.04.11	21.04.11
2.	Qoplanish sanasi	06.04.12	20.04.12
3.	Emissiya miqyosi (mln so'm)	2300,0	700,0
4.	Eng yuqori baho (nominal-belgilangan narxiga nisbatan foizlarda)	88,92	88,91
5.	Eng past baho (nominal belgilangan narxga nisbatan foizlarda)	88,92	75,00
6.	Ajratish bahosi (nominal narxga nisbatan foizlarda)	88,92	88,91
7.	Qoniqtirilgan hamma talabnomalarning o'rtacha chamalangan bahosi (nominal narxiga nisbatan foizlarda)	88,92	88,91
8.	O'rtacha chamalangan bahoda qoplashga daromadliligi (murakkab yillik foizda)	12,50	12,51
9.	Nominal narxi bo'yicha tushgan talabnomalar (mln. so'mda)	1506,46	422,47
10.	Nominal narxi bo'yicha qondirilgan talabnomalar (mln so'mda)	1506,46	422,47
11.	Haqiqatda jalb qilingan mablag' (mln so'mda)	1339,54	375,62
12.	Ilgari chiqarilgan davlat qisqa muddatli obligatsiyalarining - qoplanishi	2800,0	700,0

⁶ www.Cbu.uz.

Shuni ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi muomalaga chiqarilishining belgilab qo'yilgan hajmlari doirasida davlat qisqa muddatli obligatsiyalarni sotishning eng past bahosini va aukcionning o'rtacha tortilgan bahosini belgilaydi hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga buyurtmalarni qanoatlantirishi haqida topshiriq beradi. Davlat qisqa muddatli obligatsiyalar daromadliligini oddiy foizning yillik stavkasi quyidagicha formulada hisoblanadi.

N-P 365

$$\frac{\ln q}{P \times D}$$

Bu yerda: N – davlat qisqa muddatli obligatsiya nominal qiymati;

R – xarid qilish bahosi;

D – so'ndirishgacha qolgan davr (kun hisobida).

Samarali daromadlilik, shuningdek, davlat qisqa muddatli obligatsiyalarning qolgan davrdagi daromadliligini ham belgilab beradi, lekin bu holatda yillik stavka murakkab foiz bo'yicha hisob-kitob qilinadi.

Davlat qisqa muddatli obligatsiyalar savdolar tugagandan so'ng, savdo tizimi hamma qanoatlantirilmagan buyurtmalarni chiqaradi va barcha dilerlarning barcha pozitsiyalari yakuniy qiymatlarini hisoblab chiqadi. Savdo tizimi har bir dilerlarning hisob-kitob tizimidagi vakillik hisobvarag'idan o'tkazilishi (yoki hisobvarag'iga o'tkazilishi) kerak bo'lgan pul mablag'larini sof saldosi, shuningdek, har bir dilerlarning (sarmoyadorming) depozitariydagi depo hisobvarag'idan o'tkazilishi yoki depo hisobvarag'iga kiritib qo'yilishi kerak bo'lgan obligatsiyalarning sof saldosi aniqlaydi va O'zbekiston Respublikasi Valyuta birjasi depozitariysi hisob-kitoblarga asos bo'ladigan hujjatlar asosida barcha yakuniy operatsiyalarni amalga oshiradi.

Shuni ta'kidlash lozimki, davlat qisqa muddatli obligatsiyalardan olinadigan daromad amaldagi qonunchilikka ko'ra, soliqqa tortilmaydi va bu holat respublikamizdagi tijorat banklarini ushbu bozordagi faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

2013-yil 1-yanvardan boshlab O'zbekiston Respublikasi hukumatining qimmatli qog'ozlarini muomalaga chiqarish to'xtatildi.

4.6. Pul-kredit orqali muvofiqlashtirishda ochiq bozor operatsiyasining o'rni. Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyasi

Markaziy bankning ochiq bozor siyosati deganda, odatda, Markaziy bank tomonidan qimmatli qog'ozlar bozorida qimmatli qog'ozlarni sotib olinishi yoki sotilishi tushuniladi.

Markaziy banklarning ochiq bozor operatsiyalarida oldi-sotdi obyektini sifatida, asosan, quyidagi qimmatli qog'ozlardan foydalaniladi:

- xazina veksellari;
- hukumatning obligatsiyalari;
- hukumatning o'rta va uzoq muddatli xazina majburiyatlari;
- korporativ obligatsiyalar;
- tijorat banklarining depozit sertifikatlari;
- korxonalarining tijorat veksellari.

Mazkur qimmatli qog'ozlarning bir qismi pul bozoriga tegishli bo'lsa, ikkinchi qismi kapitallar bozoriga tegishlidir. Masalan, xazina veksellari pul bozorining instrumenti hisoblanadi, korporativ obligatsiyalar esa, kapitallar bozoriga tegishlidir.

Bir qator rivojlangan sanoat davlatlarida, masalan, AQSh GFR, Buyuk Britaniya va Fransiyada Markaziy bankning qimmatli qog'ozni bevosita emitentning o'zidan sotib olishi ochiq bozor operatsiyasi hisoblanmaydi, balki kredit operatsiyasi hisoblanadi. Masalan, hukumatning qimmatli qog'ozlarini bevosita hukumatning o'zidan sotib olish Davlat budjeti xarajatlarini Markaziy bank tomonidan kreditlanishi hisoblanadi. Shuningdek, hukumatning qimmatli qog'ozlarining kursini saqlash maqsadida amalga oshiriladigan joriy operatsiyalar ham ochiq bozor operatsiyalari hisoblanmaydi.

Markaziy bank, odatda, ochiq bozor siyosatini amalga oshirish yo'li bilan milliy bank tizimining zaxiralariga ikki usul bilan ta'sir qiladi:

1. Agar Markaziy bank tijorat banklarining likvidililigini oshirishni va milliy valyutadagi pullarning taklifini oshirishni maqsad qilib olgan bo'lsa, u holda Markaziy bank bozorda qimmatli qog'ozlarni sotib oluvchi bo'lib ishtirok etadi. Bunda Markaziy bank qimmatli qog'ozlarga qat'i belgilangan kurs o'rnatishi va kurs shu belgilangan darajaga yetishi bilan taklif qilingan barcha qimmatli qog'ozlarni sotib olish yo'lidan foydalanishi mumkin. Yoki Markaziy bank taklif etilgan paytdagi kursning qanday bo'lishidan qat'i nazar, ma'lum turdagi qimmatli qog'ozlarni sotib olish miqdorini belgilashi mumkin.

2. Agar Markaziy bank milliy bank tizimidagi ortiqcha likvidlilikni kamaytirishni maqsad qilib olgan bo'lsa, u holda, Markaziy bank qimmatli qog'ozlar bozorida sotuvchi bo'lib ishtirok etadi. Bunda ham Markaziy bank ikki imkoniyatga ega bo'ladi:

- Markaziy bank ma'lum kursni e'lon qilishi va qimmatli qog'ozlarning kursi e'lon qilingan darajaga yetishi bilan istalgan miqdordagi qimmatli qog'ozni sotish majburiyatini olishi mumkin;

- Markaziy bank qo'shimcha tarzda ma'lum miqdordagi qimmatli qog'ozni sotish majburiyatini olishi mumkin. Natijada davlatning qimmatli qog'ozlaridan va boshqa yuqori likvidli qimmatli qog'ozlardan keladigan daromadlarning miqdori oshadi va shu asosida ularning investitsion jozibadorligi oshadi.

Pirovard natijada, tijorat banklari va boshqa kredit institutlarining mazkur qimmatli qog'ozlarga bo'lgan qiziqishi kuchayadi va ularning kreditlash salohiyati pasayadi. Bu esa, o'z navbatida, kreditlarning foiz stavkalari oshishiga olib keladi. Agarda foiz stavkalarining shu taxlitda o'sishi Markaziy bankni qoniqtirmasa, u yana qimmatli qog'ozlarni sotib olishi mumkin. Bunday holatni bir qator rivojlangan sanoat mamlakatlar Markaziy banklari faoliyatida kuzatish mumkin.

Masalan, GFR Federal banki (Bundesbank) tomonidan ochiq bozorda qat'i foizli qimmatli qog'ozlarni sotib olish 1975-yilning ikkinchi yarmiga kelib o'zining yuqori cho'qqisiga chiqdi. Bu vaqtda Bundesbank banklarning likvidlilikini ta'minlash va foiz stavkalari o'zining pul-kredit siyosatining oraliq va taktik maqsadlariga mos keladigan darajasidan oshib ketishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida 7,5 mlrd. nemis markasi miqdoridagi summaga yuqori likvidli qimmatli qog'ozlar sotib olgan edi. 1976-yilda esa, aksincha, Bundesbank bunday qimmatli qog'ozlarni juda katta miqdorda sotdi. Buning sababi shundaki, Bundesbank qat'i foizli qimmatli qog'ozlarning kursini oshishi natijasida bank kreditlari va depozitlari foiz stavkalarining pasayish jarayonini to'xtatib qo'ymasdan turib, bozordan katta miqdordagi likvidlilikni olib qo'yishi zarur edi. Birgina 1976-yilning o'zida Bundesbankning qimmatli qog'ozlar portfeli 6,5 mlrd. nemis markasiga kamaydi.

Shunisi e'tiborliki, ko'pchilik rivojlangan sanoat mamlakatlarida ma'lum turdagi qimmatli qog'ozlarga nisbatan kursni belgilab qo'yish siyosati qo'llaniladi. Mazkur usulning mohiyati shundaki, Markaziy bank qisqa muddatli qarz majburiyatlari bilan operatsiyalarni amalga oshirayotganida, minimal stavkani ko'rsatadi. Shundan so'ng tijorat banklari, ularning kreditga bo'lgan talablari qondirilgan sharoitda, to'lashga rozi bo'lgan stavkani ko'rsatib ariza beradilar. Markaziy bank tushgan arizalar asosida o'zining hisob stavkasini aniqlaydi. Bunda yuqori foiz stavkalari taklif qilgan kredit institutlari katta miqdorda kredit resurslari oladilar.

Ochiq bozor operatsiyalarining e'tiborga molik jihatlardan biri shundaki, xalqaro bank amaliyotida Markaziy bank bilan tijorat banklari

o'rtasida kursni belgilash borasidagi shartnomani imzolashda quyidagi ikki xil standart mavjud:

1. Foiz stavkalari barcha tijorat banklari uchun yagona stavkada belgilanadi. Ushbu standart «kreditlarni taqsimlashning gollandcha usli» deb ataladi.

2. Foiz stavkalari har bir tijorat bankiga nisbatan alohida o'rnatiladi. Ushbu standart «amerikacha standart» deb ataladi.

Markaziy bankning ochiq bozor siyosati orqali tijorat banklari tomonidan depozitlarga to'lanadigan va kreditlardan olinadigan foiz stavkalariga ta'sir ko'rsatish mumkin. Mazkur ta'sir mexanizmi quyidagi ko'rinishga ega: Markaziy bank iqtisodiyotning nobank sektoridagi xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirganida pul bozorini tartibga solish maqsadini ko'zlamaydi.

Demak, Markaziy bank tomonidan sotib olinuvchi qimmatli qog'ozlar tarkibiga kirmaydigan qimmatli qog'ozlarning sotilishi ham bank tizimining likvidligini kamaytiradi. Bundan tashqari, Markaziy bank nobank sektoridagi xo'jalik yurituvchi subyektlarga qimmatli qog'ozlarni sotishda yuqori foizlar belgilash yo'li bilan tijorat banklarining depozitlarga to'laydigan foiz stavkalariga faol tarzda ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ochiq bozor operatsiyalarida oldi sotdi obyekti bo'lib, hukumatning qisqa muddatli obligatsiyalari va o'rta muddatli xazina majburiyatlaridan foydalanilmoqda. Shu bilan birga respublikamizda muomalada O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining obligatsiyalari mavjud. Ammo bu obligatsiyalar tijorat banklarining vakillik hisob raqamlaridagi likvidlikning ma'lum qismini olib qo'yish maqsadida emissiya qilingan.

Rivojlangan davlatlarda va bir qator o'tish iqtisodiyoti davlatlarida hukumatning qimmatli qog'ozlariga tijorat banklari tomonidan qilingan investitsiyalar ular aktivlarining umumiy hajmida sezilarli darajada yuqori salmoqni egallaydi. Bu esa, mazkur mamlakatlarning Markaziy banklariga ochiq bozor siyosatini faol tarzda amalga oshirish imkonini beradi.

Fikrimizcha, Markaziy bankning ochiq bozor siyosatini amalga oshirishda Markaziy bankning savdo hamkorlarini tanlashning xalqaro amaliyotda qabul qilingan tamoyillariga qat'i rioya qilish lozim. Xalqaro amaliyotda Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyalarida ishtirok etuvchi tijorat banklarini (savdo hamkorlari) tanlashda quyidagi ikki tamoyildan foydalaniladi:

1. Agar Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalarini doimiy ravishda amalga oshirmasa (masalan, haftada bir marta amalga oshirsa), ushbu operatsiyalarda barcha tijorat banklari ishtirok etishadi.

2. Agar Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalarini doimiy ravishda amalga oshirsa, ya'ni har kuni yoki bir kunda bir necha marta amalga oshirsa, Markaziy bank uncha ko'p bo'lmagan bir nechta tijorat bankini tanlaydi. Ayrim hollarda, Markaziy bank pullar taklifiga tez ta'sir qilish maqsadida bitta tijorat banki bilan yirik summada ochiq bozor operatsiyasini amalga oshiradi. Fikrimizcha, O'zbekiston Respublikasi bank tizimi rivojlanishining hozirgi bosqichida Markaziy bankning bitta tijorat banki bilan ochiq bozor operatsiyasini amalga oshirishning jiddiy xavfli jihati mavjud. Ushbu xavfli jihatning mohiyati shundaki, respublikamiz bank amaliyotida mo'tadil sog'lom raqobat muhiti hozirga qadar shakllantirilmagan.

Markaziy bank tomonidan ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirishda tijorat banklariga nisbatan aniq mezonlarga asoslangan majburiyatlar belgilanishi lozim. Bu borada ochiq bozor siyosati bo'yicha katta tajriba to'plagan Markaziy banklar (Angliya Markaziy banki, GFR Bundesbanki, AQSh FZT)ning ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirish tartibini o'rganish maqsadga muvofiq. Masalan, Angliya Markaziy bankining amaldagi talabiga ko'ra, Markaziy bank bilan ochiq bozor operatsiyalarida ishtirok etuvchi tijorat banklari quyidagi mezonlar bo'yicha talabga javob berishlari lozim:

- operatsiyani to'liq va xavfsiz tartibda amalga oshirish imkonini bcradigan darajada texnik imkoniyatlarga ega bo'lishi;

- turli bozorlarda likvidlikni talab qilinadigan darajada o'zgartirish uchun zarur bo'lgan miqyosda operatsiyalarni faol amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lishi;

- ochiq bozordagi operatsiyalarda doimiy ishtirok etishi;

- Markaziy bankni bozorda yuzaga kelgan sharoitlar va yo'nalishlar to'g'risidagi foydali ma'lumotlar bilan doimiy ravishda ta'minlab turish zarur.

4.7. Pul muomalasini muvofiqlashtirishda valyuta siyosatining tutgan o'rni va ahamiyati

Markaziy bankning valyuta siyosati uning an'anaviy pul-kredit instrumentlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli, valyuta siyosatining pirovard maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Markaziy bankning valyuta siyosati doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarining uch asosiy turi xalqaro bank amallyotida keng qo'llanilmoqda. Ular quyidagi operatsiyalardan iborat:

1. Valyuta intervensiyasini amalga oshirish maqsadida o'tkaziladigan operatsiyalar. Valyuta intervensiyasi doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari xorijiy valyutani milliy valyutaga sotib olish va sotish operatsiyalaridan iborat. Respublikamizda intervensiya vositasi sifatida ishlatilayotgan asosiy valyuta AQSh dollari bo'lganligi sababli, shu maqsadda amalga oshirilayotgan operatsiyalar AQSh dollarini sotib olish va sotish operatsiyalaridan iborat.

Odatda Markaziy banklar valyuta intervensiyasining samaradorligini ta'minlash maqsadida intervensiya fondidan sotilgan xorijiy valyutadagi mablag'larning miqdori va intervensiya hisobraqami qoldig'ini sir tutadilar. Buning sababi shundaki, valyuta intervensiyasining samaradorligi deganda uning vositasida mitddiy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan almashuv kursining favqulodda va keskin tebranishiga barham berilishi hisoblanadi. Agar xo'jalik yurituvchi subyektlar Markaziy bank tomonidan xorijiy valyutani sotish hajmining o'sib borishi sharoitida milliy valyutaning qadrsizlanishi davom etayotganligini sezib qolsalar, bu holat valyuta bozorida ruhiy vahima holatini yuzaga keltiradi va buning natijasida xorijiy valyutaga bo'lgan talab keskin ortishi mumkin. Bunga xalqaro amaliyotdan ko'plab misollar keltirish mumkin.

Masalan, 1992-yilning sentabr oyida G'arbiy Yevropadagi valyuta bozorlarida yuz bergan inqiroz natijasida Buyuk Britaniya funt sterlingi va Italiya lirasining nominal almashuv kursining keskin pasayib ketishi natijasida ular Yevropa valyuta tizimidan chiqib ketdi. Buning sababi shundaki, Angliya va Italiya Markaziy banklari o'z milliy valyutalari kurslarining favqulodda tebranishiga valyuta intervensiyasi orqali barham berishning uddasidan chiqq olmadilar. Masalan, Angliya Markaziy banki valyuta intervensiyasi doirasida AQSh dollarini sotish hajmini oshirishi bilan London valyuta bozori ishtirokchilari tomonidan AQSh dollarini sotib olish hajmi ham oshib bordi. Buning oqibatida valyuta intervensiyasi samara bermadi. Chunki bozorda ruhiy vahima kuchli edi. Bu esa, bozorda AQSh dollariga nisbatan kuchli talabni yuzaga keltirdi.

2. Hukumatning tashqi qarzini to'lash bo'yicha Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari.

Ma'lumki, rivojlangan sanoat mamlakatlarida, xususan, AQSh, GFR, Fransiyada hukumat xorijiy valyutalarda zaxiralarga ega emas, chunki bu mamlakatlarda davlatga tegishli barcha oltin-valyuta zaxiralari Markaziy

bankning balansiga qonuniy asosda o'tkazilgan. Bunday sharoitda hukumatning tashqi qarzi Markaziy bankning balansidagi oltin-valyuta zaxiralari hisobidan to'lanadi. To'lov amalga oshirilgandan so'ng, Markaziy bank xorijiy valyutada to'langan mablag'ning milliy valyutadagi ekvivalentini hukumatning joriy hisobraqamidan chegirib oladi.

Hukumatning tashqi qarziga xizmat ko'rsatishning mazkur shakli hukumatning tashqi qarz botqog'iga botib qolishdan saqlaydi. Chunki Markaziy bank hukumatning to'lanishi lozim bo'lgan tashqi qarzining milliy valyutadagi ekvivalenti mavjud bo'lmagan sharoitda to'lov topshiriqnomasini qabul qilmaydi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, hukumatning tashqi qarziga xizmat ko'rsatishning mazkur tartibidan foydalanishda Markaziy bankning iqtisodiy va siyosiy jihatdan mustaqilligining ta'minlanganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki Markaziy bankning mustaqilligi to'liq ta'minlangan sharoitdagina uning Prezidenti hukumatning tashqi qarzi qonuniy to'lanishini talab qila oladi. Aks holda, hukumat Markaziy bankni tashqi qarzni to'lashga majbur qiladi. Bunday sharoitda hukumat Markaziy bankning kreditlaridan tashqi qarzni to'lashda manba sifatida foydalanishi mumkin.

3. Markaziy bankning balansidagi oltin-valyuta zaxiralari boshqarish operatsiyalari.

Xalqaro bank amaliyoti tajribalarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, hozirgi davrda, Markaziy bank o'zining balansidagi oltin valyuta zaxiralari boshqarishda asosan quyidagi usullardan foydalanadi:

- valyuta zaxiralari diversifikatsiya qilish usuli;
- valyutaviy svop operatsiyalaridan foydalanish;
- gold svop operatsiyalaridan foydalanish;
- ochiq valyuta pozitsiyalarini qisqartirish.

Valyuta zaxiralari diversifikatsiya qilish deganda tarixan bir vaqtning o'zida bir nechta yetakchi va barqaror valyutalarda zaxiralar tashkil qilish tushuniladi. Shunisi e'tiborliki, so'nggi yillarda bir qator iqtisodchi olimlar tomonidan (masalan, L. Krasavina, A. Kireev va boshq.) tomonidan valyuta zaxiralari tarkibini nobarqaror valyutalarni sotish va ularning o'rniga barqaror valyutalarni sotib olish yuli bilan yangilash operatsiyalari ham valyuta zaxiralari diversifikatsiya qilish sifatida e'tirof etilmoqda.

Fikrimizcha, bu e'tirof mantiqan asoslidir. Chunki valyuta zaxiralari tarkibini oldi-sotdi operatsiyalari orqali yangilash valyuta zaxiralari diversifikatsiya darajasining sifatini oshiradi va valyuta

zaxiralarning tavakkalchilikka uchrash xavfini pasaytirishga xizmat qiladi.

Oltinni xalqaro oltin bozorlarida (asosan London va Syurix bozorlarida) qulay bozor baholarida sotish malakali mutaxassislarning mavjud bo'lishini taqozo etadi, mabodo, respublikamiz Markaziy bankida bunday kadrlarning, ya'ni oltin savdosi bilan shug'ullanuvchi kadrlarning yetishmasligi muammosi mavjud bo'lsa, u holda gold svop operatsiyalarini xalqaro hisob-kitoblar banki orqali amalga oshirish mumkin. Xalqaro hisob-kitoblar hanki Markaziy banklarga valyutalar va oltindagi zaxiralarni svop sharti bo'yicha joylashtirish, depozit-ssuda operatsiyalarini amalga oshirishda amaliy yordam ko'rsatadi.

Shuningdek, Markaziy bank O'zbekiston hukumatiga, uning xorijiy investitsiyalar va xalqaro kreditlar bo'yicha bergan kafilliklari bo'yicha majburiyatlarini bajarishda, Gold svop operatsiyalari orqali amaliy yordam ko'rsatishi mumkin. Ya'ni Markaziy bank hukumatning xorijiy valyutadagi to'lovlari uchun zarur bo'lgan miqdordagi tushumni olish inkonini beradigan miqdordagi spot sharti bo'yicha sotadi. Xorijiy valyutada olingan tushumni hukumatga beradi. Undan keyin esa, Markaziy bank bilan hukumat o'rtasida tuzilgan to'lov shartnomasining muddatidan kelib chiqqan holda, Markaziy bank xorijiy Markaziy bank bilan forvard valyuta shartnomasini tuzadi. Forvard shartnomasining muddati tugashi bilan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hukumatdan olingan xorijiy valyutadagi tushum hisobidan oltinni forvard kursi bo'yicha sotib oladi.

Milliy valyuta kursining iste'mol tovarlarining bahosiga nisbatan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy ta'siriga barham berish markaziy banklarning valyuta siyosatida muhim o'rin egallaydi. Buning boisi shundaki, inflyatsiya va valyuta kursi o'rtasida uzviy aloqadorlik mavjud. Odatda, milliy valyuta kursining pasayishi kelgusida inflyatsiyaning o'sishiga olib keladi. Inflyatsion tazyiq foiz stavkalarining o'sishi bilan susayishi mumkin, ammo foiz stavkalarining o'sishi investision va iste'molchi talabining pasayishiga olib kelishi mumkin. Agar milliy valyutaning qadrsizlanishi xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya portfelining o'zgarishi natijasi bo'lsa, u holda, bunday qadrsizlanish yuqori darajadagi inflyatsiyani yuzaga keltirishi mumkin. Bunday sharoitda foiz stavkalarining o'sishini ta'minlash inflyatsiyani jilovlashning oqilona yo'li hisoblanadi. Agar milliy valyutaning qadrsizlanishi tashqi savdo shartlarining o'zgarishi oqibati bo'lsa, u holda foiz stavkalari pasaytirilishi lozim. Chunki bunday sharoitda sof eksport va umumiy talab qisqaradi.

Shunisi e'tiborliki, milliy valyutaning qadrsizlanishi umumiy talabning qisqarishiga olib kelgan sharoitda Markaziy bank tomonidan restriksion pul-kredit siyosatining qo'llanilishi milliy iqtisodiyotning rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, ya'ni YaIMning o'sish sur'ati sekinlashadi.

Markaziy bankning valyuta siyosati an'anaviy monetar instrument sifatida pul-kredit siyosatining oraliq va pirovard maqsadlariga mos kelishi lozim. Boshqacha qilib aytganda, Markaziy bankning valyuta siyosati bilan pul-kredit siyosati o'rtasida qarama-qarshilik tez-tez uchrab turadi. Masalan, respublikamizda tijorat banklariga naqd pul tushumi bo'yicha "naqd pullarning qaytish koeffitsiyenti" deb nomlanuvchi ko'rsatkich sifatida majburiyat yuklangan. Bundan tashqari, respublikamiz tijorat banklarining aylanma kassalariga kelib tushgan naqd pullarning asosiy qismi (75-80 %) birinchi darajali to'lovlarni (davlat budjetining kassa ijrosi bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar) to'lashga yo'naltirilmoqda. Natijada, respublikamizning tijorat banklarida so'mdagi naqd pullarning yetishmasligi muammosi yuzaga keldi. Bunday sharoitda tijorat banklari naqd xorijiy valyutalarni sotib olishdan manfaatdor bo'lmaydi. Chunki naqd xorijiy valyutalarning bank tomonidan sotib olinishi uning so'mdagi chiqimlari summasining oshishiga olib keladi va buning oqibatida naqd pul yetishmasligi muammosi yanada chuqurlashadi.

Xorijiy mamlakatlarning amaliyotida ham pul-kredit siyosati bilan valyuta siyosati o'rtasidagi qarama-qarshilikni kuzatish mumkin. Masalan, Rossiyada 1998-2000-yillarda milliy bank tizimidagi zaxiralarning o'sishi sharoitida rubldagi pul massasining ma'lum qismini muomaladan olish imkonini beradigan moliyaviy instrumentlar yetarli bo'lmaganligi sababli pul agregatlarining o'sishi yuz beradi. Buning natijasida baholarning o'sishi jadallasbdi.

Shunday qilib, pul-kredit munosabatlarini muvofiqlashtirish uchun Markaziy bank tomonidan pul-kredit siyosatining diskont, ochiq bozorlardagi operatsiyalar, majburiy zaxira normalari va valyuta siyosati instrumentlaridan foydalaniladi. Ushbu instrumentlardan foydalanishdan bosh maqsad mamlakat pul birligi barqarorligini ta'minlashdan iborat. Bunga erishish uchun esa pul bozorida talab va taklifga ta'sir ko'rsatish orqali muomaladagi pul massasini muvofiqlashtirishdan iborat.

4.8. Markaziy bankning valyuta intervensiyasi. Deviz siyosati. Svop operatsiyalari. Devalvatsiya va revalvatsiya. Valyutaviy cheklashlar siyosati

Valyuta intervensiyasi XIX asrdan boshlab qo'llanila boshlandi. Masalan, Rossiyaning Davlat banki, Avstro-Vengriya banki o'z milliy valyutalari kursini qo'llab-quvvatlash maqsadida intervensiyadan foydalangan. Oltin monometalizmi bekor qilinishidan so'ng valyuta intervensiyasi keng qo'llanila boshlandi. 1929-1933-yillar jahon iqtisodiy inqirozi sharoitida valyuta intervensiyasidan markaziy banklar valyuta dempingiga ko'maklashish uchun o'z valyutalari kursini pasaytirish maqsadida foydalangan.

Valyuta intervensiyalarini o'tkazishning moddiy asosi AQSh, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Kanada va boshqa mamlakatlarda 1930-yillarda tashkil etilgan valyuta barqarorlashtirish fondlari xizmat qildi. Valyuta barqarorlashtirish fondlari - valyuta kursini muvofiqlashtirish maqsadida valyuta intervensiyasida ishlatiladigan oltin, xorijiy va milliy valyutalardagi davlat fondlaridir. Zamonaviy sharoitda ayrim mamlakatlarda ushbu fondlarning belgilanishi va roli o'z xususiyatlariga ega. Fransiyada yuqorida zikr etilgan fond maqsadli fond bo'lib rasmiy oltin-valyuta zaxiralari doirasida ajratiladi. Fransiya banki o'z intervensiya operatsiyalarining xarakteri va ko'laminii oshkora etmaslik uchun ushbu fondning hajmini matbuotda e'lon qilmaydi. AQShda esa valyuta barqarorlashtirish fondi o'z ahamiyatini yo'qotdi (uning 2 mlrd. AQSh dollaridagi hajmi barpo etilish paytidan boshlab, ya'ni 1934-yildan o'zgarasdan kelmoqda), chunki federal zaxira banklari valyuta intervensiyasini asosan "svop" kelishuvining shartlari asosida xorijiy Markaziy banklar kreditlari hisobiga amalga oshiradilar. Buyuk Britaniyada hozirgi kunda valyuta barqarorlashtirish fondi mamlakatning barcha rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini o'zida birlashtiradi.

Deviz - xorijiy valyutadagi har qanday to'lov vositasidir. Xorijiy valyuta valyuta bozorida oldi-sotdi obyekt bo'ladi, xalqaro hisob-kitoblarda ishlatiladi, banklarda hisob-varaqlarda saqlanadi, ammo ushbu davlat hududida qonuniy hisob-kitob vositasi hisoblanmaydi (kuchli inflyatsiya davrlarini hisobga olmagan holda). Mamlakatda kuchli inflyatsiya va inqiroz holatida milliy valyutani nisbatan barqaror bo'lgan xorijiy valyuta siqib chiqaradi, zamonaviy sharoitda bu AQSh dollari va Yevrodidir.

Deviz siyosati. Bu, milliy valyuta kursiga davlat organlari tomonidan xorijiy valyutani (deviz) oldi-sotdisi orqali ta'sir etish uslubidir. Milliy

valyuta kursini ko'tarish maqsadida Markaziy bank xorijiy valyutani milliy valyutaga sotadi, pasaytirish uchun esa aksincha sotib oladi. Deviz siyosati asosan valyuta intervensiyasi shaklida amalga oshadi. Valyuta intervensiyasi rasmiy oltin-valyuta zaxiralari yoki Markaziy banklarning banklararo "svop" kelishuvlariga asosan milliy valyutadagi qisqa muddatli o'zaro kreditlari hisobiga amalga oshiriladi.

Deviz siyosati bevosita valyuta kursiga ta'sir etadi, ammo ushbu ta'sir muvaqqat va cheklangan ko'lamlardadir. Valyuta intervensiyasiga bo'lgan yirik xarajatlar, agarda kurs shakllanishining bozor omillari davlat muvofiqlashtirishidan ustunroq bo'lsa hamma vaqt ham valyuta kurslari barqarorligini ta'minlay olmaydi.

Valyuta zaxiralarning diversifikatsiyasi - davlatlar, banklar, TMKlarning Xalqaro hisob-kitoblar, valyuta intervensiyasini amalga oshirish va valyuta yo'qotishlaridan o'zini himoyalashni ta'minlash maqsadida valyuta zaxiralari tarkibiga turli valyutalarni kiritish orqali tarkibiy tuzilishini muvofiqlashtirishga yo'naltirilgan siyosatidir. Ushbu siyosat odatda barqarorsiz valyutalarni sotish va nisbatan barqaror hamda xalqaro hisob-kitoblar uchun zarur bo'lgan valyutalarni sotib olish orqali amalga oshiriladi. AQSh dollarining barqarorsizligi uning kapitalistik dunyo rasmiy zaxiralardagi ulushini tebranishiga sabab bo'ldi (1973-yilda-84,5 foiz, 1982-yilda-71,4 foiz, 1990-yilda-60 foizga yaqin).

Devalvatsiya va revalvatsiya valyuta siyosatining an'anaviy uslublaridir. Devalvatsiya - xorijiy valyutalar yoki Xalqaro valyuta birliklariga, oltinga nisbatan milliy valyuta kursining pasayishi. Uning obyektiv asosi bo'lib rasmiy valyuta kursining bozor kursiga nisbatan yuqoriroq qo'yilishi hisoblanadi. Revalvatsiya - xorijiy valyutalar yoki Xalqaro valyuta birliklariga, oltinga nisbatan milliy valyuta kursining ko'tarilishidir.

Devalvatsiya eksportni rag'batlantiradi, ammo investitsiyalarni moliyalashtirish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Kurslar farqi nuqtai nazaridan funt sterling devalvatsiyasi oqibatida AQSh dollarining haqiqiy revalvatsiyasidan AQShning yutuq va yo'qotishlari shartli hisob-kitoblarini ko'rib chiqamiz.

1. Tashqi savdo. AQShning Buyuk Britaniyaga eksporti bo'yicha bajarilmagan shartnomalar summasi 20 mln. funt sterlingni tashkil etadi deb faraz qilamiz. Amerika eksportchllarining zararlari (himoya shartlashuvi yo'qligi paytda) 8 mln. dollarni tashkil etadi, chunki ular tushum sifatida olingan funt sterlinglarni AQSh dollarlariga 1 funt uchun 2,8 dollar kursi o'rniga 2,4 dollar kursi bo'yicha almashtiradilar, ya'ni:

20 mln. f. st. * (2,8 - 2,4) q 8 mln. dollar.

Buyuk Britaniyadan import bo'yicha bajarilmagan shartnomalar summasi - 15 mln. f. st. Amerikalik eksportchilar qo'shimcha 6 mln. dollar oladilar, chunki devalvatsiya qilingan valyutani nisbatan qimmatlashgan o'z valyutalariga sotib olganda ular yutadilar.

15 mln. f. st. * (2,8 - 2,4) q 6 mln. dollar.

2. Xalqaro kredit. Amerikalik qarzdorlarga qarzlari bo'yicha hisob-kitoblarni funt sterlinglarda qilish qulay, chunki qarzni so'ndirish uchun ular nisbatan kam miqdorda dollar sarflaydilar. Agar 5 mln. f. st. hajmida qarz so'ndirilsa 2 mln. AQSh dollari tejaladi (5 mln. f. st. 0,4 dollar miqdoridagi kurslar farqiga ko'paytiriladi). Ammo amerikalik kreditorlar zarar ko'radilar, chunki ular nominal jihatdan avvalgi hajmda, lekin devalvatsiya qilingan valyutada real jihatdan kamroq miqdordagi summani oladilar. Ya'ni, AQShlik kreditorning 10 mln. f. st. talabi mavjud bo'lgan paytda yo'qotishlar hajmi 4 mln. AQSh dollarini tashkil etadi. Shu bilan birga devalvatsiya qilingan naqd valyuta va sterlingli hisobvaraqlar egallari ham zarar ko'radilar. Bunda agressiv va mudofaali devalvatsiya hamda revalvatsiyalar farqlanadi.

Devalvatsiya va revalvatsiya natijalari aniq shart-sharoitlarga bog'liq bo'ladi hamda ta'siri, agar boshqa omillarning aks ta'siri bo'lmasa, ma'lum bir vaqtdan (lag) so'ng o'zini namoyon etadi. Xususan, AQSh dollarining 1971- yildagi devalvatsiyasi faqat 1973-yildagina AQSh to'lov balansining aktivlashishiga ko'maklashdi. Dollar kursini ko'tarishga qaratilgan AQShning valyuta siyosati (1980-1984-yillarda haqiqatda 80 %ga) ularga, inflyatsiya sur'atini pasaytirgan holda xorijiy kapitallar va arzon tovarlarning oqib kelishi sifatida foyda keltirdi.

Devalvatsiya baholar o'sishiga va mehnatkashlarning hayot darajasi pasayishiga, revalvatsiya esa arzon xorijiy tovarlar raqobatini ko'tara olmayotgan tarmoqlardagi ishsizlikning ko'payishiga ko'maklashadi. Devalvatsiya mamlakatlar o'rtasida raqobatchilik kurashini kuchaytirib yuboradi. G'arbiy Yevropa davlatlari dollarning ikki devalvatsiyasidan yo'qotishlari taxminan 10 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. Rivojlanib borayotgan davlatlar esa yetakchi valyutalar devalvatsiyalaridan zarar ko'radilar.

Valyuta siyosatida ikki qarama - qarshi bo'lgan tendensiya o'zaro chambarchas bog'lanib ketadi: harakatlarning muvofiqlashtirilishi, valyuta muammolarini hal etishning o'zaro yo'llarini topish, har bir mamlakatni boshqalar evaziga imtiyozga ega bo'lishga intilish oqibatidagi kelishmovchiliklar. Shu munosabat bilan vaqti-vaqti bilan mamlakatlarning

valyuta siyosati turli shakllari yordamida iste'mol bozorlari, kapital qo'yilmalar jarayonlari, xomashyo manbalari uchun valyuta janglari qo'zib turadi. Ushbu janglarda devalvatsiya va revalvatsiya, valyuta kurslari tartibining ko'pligi, valyuta intervensiyasi, valyuta cheklovlari ishlatiladi.

Valyuta cheklovlari valyuta siyosatining shakllaridan biri sifatida muntazam ravishda ishlatiladi. Valyuta cheklovlari - rezident va norezidentlarning valyuta hamda boshqa valyuta qiymatliklari bilan operatsiyalarini qonunchilik yoki ma'muriy jihatdan taqiqlash, limitlash va cheklashdir. Valyuta cheklovlari rezident va norezidentlar valyuta operatsiyalarini tekshirish orqali valyuta qonunchiligiga rioya etilishini ta'minlaydigan valyuta nazoratining tarkibiy qismidir. Valyuta cheklanishlari mavjudligida valyuta nazorati jarayonida litsenziya va ruxsatnomalarning bor-yo'qligi, rezidentlar tomonidan milliy valyuta bozorida xorijiy valyutalarning sotilishi bilan bog'liq talablarning bajarilishi, xorijiy valyutadagi to'lovlarning asoslanganligi, valyuta operatsiyalari bo'yicha hisobni yuritish hamda hisobotning sifati tekshiriladi. Valyuta cheklovlari mavjudligida valyuta nazorati funksiyalari odatda Markaziy bankka yuklatiladi, ayrim davlatlarda esa buning uchun maxsus organlar tashkil etiladi (masalan, Fransiyada ikkinchi jahon urushidan so'ng).

Valyuta siyosatining turll-tumanligi sifatidagi valyuta cheklovlari quyidagi maqsadlarni ko'zlaydi: 1) to'lov balansini birxillashtirish; 2) valyuta kursini qo'llab-quvvatlash; 3) joriy strategik vazifalarni bajarish uchun valyuta qiymatliklarining davlat qo'lida to'planuvi. Valyuta cheklanishlari o'zining kamsitish xarakteri bilan ajralib turadi, chunki valyuta qiymatliklarini, mayda va o'rta tadbirkorlar hisobiga, ularni xorijiy valyutalar olishi uchun qiyinchiliklar tug'dirgan holda davlat hamda yirik korxonalar foydasiga qayta taqsimlanishiga ko'maklashadi. Shu sababli monopollashmagan sektor valyuta cheklanishlari kiritilishiga odatda qarshi chiqadi. Valyuta cheklanishlari odatda hamkor savdogarlarga nisbatan qo'llaniladigan tazyiq va kamsitish siyosatining tarkibiy qismi hisoblanadi. Bularning qo'llanilishida siyosiy sabablar katta ro'l o'ynaydi.

Valyuta cheklovlari quyidagilarni nazarda tutadi:

1) xalqaro pul to'lovlari va kapital o'tkazmalarini muvofiqlashtirish, eksport tushumi, foyda, oltin harakati, pul belgilari hamda qimmatli qog'ozlar repatriatsiyasi;

2) xorijiy valyutaning erkin oldi-sotdisini taqiqlash;

3) xorijiy valyuta va boshqa valyuta qiymatliklarining davlat qo'lida to'planishi. Shu jumladan, to'lov hujjatlari (cheklar, veksellar, akkreditivlar va boshqalar), nominalli xorijiy valyutada ko'rsatilgan qimmatli qog'ozlar, qimmatbaho metallarning to'planishi.

Qisqacha xulosa

Hozirgi vaqtda iqtisodiyotni pul-kredit vositalari orqali tartibga solish to'g'risida turli nazariyalar mavjud bo'lib, ular mazmuniga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi turli oqimlarga birlashib ketgan. Ana shu oqimlar majmuida monetarizm va keynschilik oqimini, shubhasiz, bu sohadagi eng yirik va eng yetakchi g'oyaviy yo'nalishlar sifatida ajratib ko'rsatish mumkin.

Pul massasining o'sishini cheklash borasidagi muhim masalalardan biri - qaysi pul agregatini nazorat obyekti sifatida tanlash hisoblanadi.

Majburiy zaxiralar - banklar resurslarining bir qismi va u hukumatning Markaziy bankda foizsiz hisobraqamga qo'yilishi talabidir.

Ochiq bozor operatsiyalari - Markaziy bankning tijorat va xazina vekselarini, davlat obligatsiyalari va boshqa qimmatbaho qog'ozlar, shu jumladan, qimmatbaho qog'ozlar bilan qisqa muddatli operatsiyalarni o'tkazishiga tushuniladi.

Valyuta intervensiyasi - milliy valyuta kursiga ta'sir o'tkazish maqsadida xorijiy valyutalar oldi-sotdisini o'tkazishdir.

Majburiy investitsiyalash me'yori banklar va investision institutlar uchun davlatning qimmatli qog'ozlarini joylashtirish.

Nazorat uchun savollar

1. Pulning paydo bo'lish sabablari nima va uning dastlabki ko'rinishlari qanday?
2. Yevropada birinchi emission banklar qachon paydo bo'lgan?
3. Pulning bimetallizm tizimi haqida nimalarni bilasiz?
4. Klassik oltin monometallizmi nima?
5. Markaziy banklarning asosiy faoliyati nimalardan iborat?
6. Pul-kredit siyosatidagi o'zgarishlarni nimalarda ko'rasiz?
7. Pul-kredit siyosati qoidalari deganda nimani tushunasiz?
8. Pul-kredit siyosatining transmissiya mexanizmi nima?

Tayanch iboralar

Pul-kredit usullari; an'anaviy; pul-kredit vositalari; taktik, strategik vazifalar; institutsional; inflyatsiya; monetar siyosat; monetar instrument; qimmatli qog'ozlar; foiz; yuqori likvidlik.

V bob. NAQD PUL MUOMALASI VA UNI TASHKIL ETISH ASOSLARI

5.1. Mamlakatda kassa operatsiyalarini olib borish tartibi

Mamlakatda naqd pul aylanmasini tashkil etish "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qonunga asoslangan holda ishlab chiqilgan "Yuridik shaxslar tomonidan kassa operatsiyalarini amalga oshirish qoidalari" (1998-yil 17-dekabr № 565) asosida amalga oshiriladi.

Ushbu yo'riqnomaga asosan quyidagi qoidalar asosida naqd pul aylanmasi tashkil etiladi. Bular:

1. Barcha yuridik shaxslar mulkchilik shaklidan qat'i nazar, o'zlarining pul mablag'larini bank muassasalarida saqlashlari shart.

2. Yuridik shaxslar o'rtasidagi hisob-kitoblar hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq fuqarolar ishtirokidagi hisob-kitoblar bank muassasalari orqali, qonunchilikda ko'zda tutilgan holatlardan tashqari naqd pulsiz tartibda amalga oshiriladi.

3. Tashkilotlar tomonidan bank muassasalaridan olingan naqd pullar qanday maqsadlar uchun olingan bo'lsa, faqat shu maqsadlar uchun sarflanadi.

4. Tashkilot o'z kassasida naqd pullarni ular qoldig'ini belgilangan limiti doirasida saqlashi va ulardan tushum hisobidan belgilangan me'yorlar chegarasida sarflanishi mumkin.

5. Mulchilik shaklidan qat'i nazar savdo va maishiy xizmat ko'rsatish sohasidagi tashkilotlarning naqd pul tushumidan ish haqi, pensiya va nafaqalar to'lash uchun foydalanish man etiladi.

6. Naqd pul tushumi hisobidan mablag' sarf qilish huquqi faqatgina Vazirlar Mahkamasining qarorida ko'rsatilgan tashkilotlarga ruxsat etiladi.

7. Tashkilotlar kassasidagi naqd pul qoldig'ining belgilangan limitdan ortiqcha qismining hammasini bankka belgilangan tartibda va muddatda topshiradilar.

8. Tashkilotlar o'z kassalarida limitdan ortiqcha faqat mehnatga haq to'lash, mukofot, ijtimoiy sug'urta bo'yicha nafaqalar, stipendiya, pensiya berish uchun bankdan olingan kunni qo'shib hisoblaganda 3 kun ushlab turishlari (bankdan uzoqda joylashgan xo'jaliklar esa 5 kun) uchun ruxsat etiladi.

9. Xizmat safari bilan bog'liq xarajatlar uchun naqd pullar xizmat safariga yuborilayotgan shaxslarga mazkur hududda amal qilayotgan tartib bo'yicha tegishli miqdor hajmda, keyin hisob berish sharti bilan beriladi.

Pulning sarflanmagan qismi berilgan muddat tugagandan keyin 3-kun ichida tashkilot kassasiga qaytarilishi kerak.

10. Naqd pul qahul qilish va topshirish bo'yicha kassa operatsiyalari O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi asosida tasdiqlangan birlamchi hisob hujjat shakllari bilan rasmiylashtiriladi.

Har bir bank muassasasi mulkchilik shaklidan qat'i nazar mijozlarga kassa xizmati ko'rsatish uchun o'z tarkibidagi tarkibiy bo'limma kassa operatsiyalari bo'limi (kassalarga ega) bo'lishi kerak. Bank muassasasi mijozlarga kassa xizmati ko'rsatish uchun Markaziy bankning hududiy bosh hoshqarmasiga pul aylanmasining to'ldirilgan pasporti va tegishli hujjatlarni (534-yo'riqnomaga 14-ilova) o'rnatilgan tartibda taqdim etadi. O'z navbatida, MBXBB yuqoridagi hujjatlarni ko'rib chiqib, o'z xulosasini tayyorlaydi va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki emissiya - kassa operatsiyalari departamentiga yuboradi. Shu tartibda bankda kassa operatsiyalarini yuritish bo'yicha ruxsatnoma (litsenziya) olinadi. Bunda asosiy e'tibor kassa xonalarini jihozlanishiga qaratiladi.

IIV va INVYoKBB si qoidalariga ham rioya qilinishi kerak. Yirik banklarda kassa operatsiyalarini amalga oshirish 15 kishidan ortiq bo'lganda bo'limni alohida operatsiyalar bajarishdan ozod etilgan boshliq boshqarishi mumkin.

Kassa operatsiyalari bo'limlarining boshliqlari egallab turgan lavozimlariga Markaziy bank va tijorat banklarining viloyat boshqarmalarida tayinlanadilar, tasdiqlanadilar va undan ozod etiladilar. Bo'lim boshlig'i yoki kassa mudiri lavozimiga bank tizimida kamida 3 yil ishlagan shaxslar tayinlanadi.

Bank muassasalarining rahbarlari kassalar va pul omborlarida boyliklar bilan ishlashning belgilangan qoidalarini ta'minlovchi zarur shart-sharoitlarni ta'minlashlari lozim. Banklardagi kassa tarmoqlari "Kassa tarmoqlarini loyihalashtirish va o'rnatishning texnikaviy talablariga muvofiq holda jihozlanadi, uni boshqa xizmatlardan ajratib qo'yish va qoidaga ko'ra, binoning birinchi qavatida joylashtirilishi lozim.

Begona shaxslarning pul omborlari joylashgan joyni kuzatishlari va o'rganishlari uchun hech qanday imkoniyat bo'lmasligi kerak. Kassa binosining eshiklari kun bo'yi ichkaridan berkitilgan bo'lishi lozim. Eshiklarga tashqarini ko'rish uchun kichkina maxsus oynacha o'rnatilgan bo'lishi kerak. Kassa tarmog'ining barcha derazalari kechki payt pardalar bilan to'silgan bo'lishi lozim.

Operatsiya kassasi har bir kassirning ish joyi kabina o'rnatish orqali ajratib qo'yilishi lozim. Bunday holda boyliklar saqlanishi ustidan mas'ul bo'lgan shaxslarga kassirlar ishini kuzatib turish imkoniyati tug'iladi.

Kassirlar stolida qulflanadigan tortmalar bo'lishi kerak, uning kod raqamini faqat kassirlar bilishi kerak. Kassirlar kun davomida boyliklarni saqlash uchun seyflar, metall shikaflar, boyliklarni tashish uchun aravachalar bilan ta'minlanishi lozim. Mijozlarga xizmat ko'rsatiladigan darchalarga ichkari tomonidan qulflanadigan eshikchalar o'rnatilishi lozim.

5.2. Bank kassalariga naqd pul qabul qilishni tashkil etish

Kirim kassa operatsiyalarini amalga oshirish banklar tomonidan tegishli yo'riqnomaga asosan amalga oshiriladi. Naqd pulni operatsiya kuni mobaynida qabul qilish uchun bank muassasalarida kirim kassalari tashkil etiladi. Korxonalar va tashkilotlardan tushadigan naqd pul tushumini, turli naqd pul ko'rinishidagi hadallari, fuqarolarning naqd pul omonatlari, ish haqiga olingan pul mablag'larining tarqatilmay qolgan qismi kabi to'lovlarni naqd pul ko'rinishida bank kassa xodimi tomonidan qabul qilinishiga kassasining kirim operatsiyalari deb aytiladi. Bank tomonidan naqd pul quyidagi hujjatlar asosida qabul qilinadi:

a) korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va aholidan 0402001 shakldagi badalnomalar bo'yicha kvitansiyalar berish bilan fuqarolar omonatga pul qo'yganlarida omonat daftarchasiga shu to'g'rida yozib qo'yiladi, daftarcha ko'rsatilmagan taqdirda pul qo'yuvchiga 0402004 shakldagi kvitansiya beriladi;

b) transport korxonalari va tashkilotlardan 0402003 shakldagi naqd pul badalnomalari bo'yicha 0402003 shakldagi kvitansiya berish;

v) xayriya fondlariga o'tkaziluvchi naqd pulli badallar 0402001 shakldagi badalnomalar bo'yicha 0402004 shakldagi kvitansiyalar berish sharti bilan 0402001 shakldagi badalnomalar mas'ul ijrochining imzosi bilan tashqari nazoratchining imzosi bo'lishi kerak. Mazkur operatsiyalar buxgalteriya xodimlari tomonidan alohida daftarga qayd etilishi lozim;

g) boshqa barcha tushumlar 0482005 shakldagi kirim kassa orderlar bo'yicha 0402004 shakldagi kvitansiyalar berish orqali qabul qilinadi.

Endi kirim kassa operatsiyalarini bajarish tartibi haqida batafsil tanishib chiqamiz. Kirim kassa operatsiyalarini bajarishdagi asosiy hujjat bu badalnoma, ya'ni pul topshirganlik haqidagi e'londir. Pul topshirishdan avval mijoz tomonidan ushbu badalnoma rasmiylashtiriladi. Badalnomaning o'zi 3 qismdan iborat:

1. Badalnomaning o'zi.

2. Order.

3. Kvitansiya.

Hujjatning uchala qismida ham bir xil ko'rsatkichlar to'ldirilishi shart. Ya'ni hujjat rasmiylashtirilgan sana, mijoz korxonasi nomi, uning hisob-kitob, ya'ni talab qilib olinadigan depozitlar hisobvarag'i raqami, operatsiya mazmuni, ya'ni nima maqsadda pul topshirilayotganligi, pul topshirayotgan shaxsning familiyasi, ismi, pul summasi to'lik ko'rsatilishi va imzo qo'yilishi kerak.

Badalnomaning raqamini esa uni qabul qilayotgan mas'ul bank xodimi bankka kelib tushayotgan badalnomalarni qayd etish tartibida belgilaydi. Badalnomani qabul qilish bankda asosan nazoratchiga yuklatiladi. Ba'zi banklarda, ularning ichki tartibidan kelib chiqqan holda bu vazifa shu korxonaga xizmat ko'rsatuvchi mas'ul ijrochi tomonidan yoki bosh buxgalter yordamchisi tomonidan bajariladi.

5.3. Bank kassalaridan naqd pul berishning shartlari va tartibi

Kassadan naqd pulni berish tartibi banklar tomonidan tegishli yo'riqnomaga asosan amalga oshiriladi. Tijorat banklarining chiqim kassa operatsiyalari deganda bank kassalaridan naqd pulning berilishi bilan bog'liq operatsiyalar tushuniladi. Korxonalar va tashkilotlarning o'z ishchi xodimlari uchun ish haqi, pensiya, stipendiya, boshqa nafaqalar, mukofotlar, xizmat safari xarajatlari uchun pul olishi mumkin.

Korxonalar va tashkilotlar bankdan yuqorida sanab o'tilgan maqsadlarga naqd pul olish uchun pul cheki rasmiylashtirishlari lozim. Lekin bundan avval korxonaga yangi hisobvaraqlar ochilayotgan paytda bankka pul chek daftarchasi olish uchun ariza topshirishlari lozim. Arizada bank nomi va kodi, korxonalar nomi, uning talab qilib olinadigan depozit bo'yicha hisobvaraqlar raqami, chek daftarchasining nomi, soni, ariza rasmiylashtirilgan sana ko'rsatiladi. Arizaga korxonalar rahbari va buxgalterining imzosi hamda muhri qo'yiladi. Bank korxonalarining arizasiga asosan pul chek daftarchasi yozib, har bir varaqda bank nomi, uning kodi, korxonalar nomi, uning bankdagi hisobvaraqlar raqamini ko'rsatadi va mijozga beradi. Chek daftarchasining cheklari bankdan naqd pul olish uchun asos bo'ladi. Ish haqi olishdan bir kun avval chek rasmiylashtirilib, mijoz tomonidan pasporti bilan birgalikda ularga xizmat ko'rsatuvchi mas'ul ijrochiga beriladi. Mas'ul ijrochi, eng avvalo, shu tashkilotning hisobraqamida yetarli pul miqdori borligini tekshirib, shundan so'nggina chekning to'liq va to'g'ri to'ldirilganligini, ikkita imzo va muhning

imzolar bamda muhr namunasi tushirilgan kartochkalar bilan solishtirib ko'radi. Hammasi to'g'ri bo'lsa, chekning burchagidagi nazorat markasini qirqib olib pasport bilan birga mijozga qaytarib beradi. Nazoratchi yana bir bor tekshiruv o'tkazib, so'ng rekvizitlarni kassaning chiqim jurnaliga qayd qiladi. Chiqim jurnalida sana, hisob raqami, chek summasi, hisobot shakli, korrespondensiya hisobvarag'i raqami ko'rsatiladi.

Nazoratchi chiqim jurnali bilan birgalikda cheklarni ichki tartibda kassaga topshiradi. Kassir mijozni chaqirib uning pasporti va nazorat markasini oladi. Nazorat markasi raqami chek raqami va chekdagi pasport ko'rsatkichlari bilan to'g'ri kelsa, kassir chekda ko'rsatilgan summani mijozga sanab beradi.

Har bir tijorat bankida korxonalar va tashkilotlarga kassa xizmatini ko'rsatish uchun bir qancha kassalar tashkil etiladi, ya'ni bank muassasasi o'z tarkibida tarkibiy bo'linma - kassa operatsiyalari bo'limiga ega. Kassa operatsiyalari bo'limida bajariladigan kirim va chiqim kassa operatsiyalari, ularning hisobga olinishi va rasmiylashtirilishi "O'zbekiston Respublikasida emissiya - kassa ishi, pul tushumini inkassatsiya qilish, yuridik shaxslar tomonidan kassa operatsiyalarini amalga oshirish qoidiqlari"ga va boshqa yo'riqnomalarga muvofiq amalga oshiriladi. Pul yoki boshqa boyliklarni qabul qilish va berish uchun kassa operatsiyalari bo'limi tarkibida kirim kassasi, chiqim kassasi, kirim-chiqim kassasi, maydalab berish kassasi, kechki kassalar tashkil etiladi. Banklarda kassaning kirim va chiqim operatsiyalarini tashkil etish uchun bir qancha hisobvaraqlar rejasini ochilgan.

5.4. Kassa qoldig'i limiti va tushumdan naqd pul ishlatishning me'yorini o'rnatish tartibi

Banklar naqd pul aylanmasini tashkil etadilar, tashkilotlarga tushgan pul tushumini topshirish tartibi va muddatlarini, tushumdan pul sarflash me'yorlarini hamda ularning kassalardagi qoldiq pullar limitini belgilab beradilar.

Yuqorida qayd etilgani kabi tashkilot o'z kassasida naqd pullarni ular koldig'ining belgilangan limiti doirasida saqlashi va ulardan tushum hisobidan belgilangan me'yorlar chegarasida sarflashi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan ishlab chiqilgan me'yoriy hujjatlarni inobatga olgan holda kassalardagi naqd pul qoldig'i limitlari va tushum hisobidan foydalanish me'yorlari banklar tomonidan ushbu tashkilotlar rahbariyati bilan kelishuvga muvofiq belgilanadi.

Korxonalar va tashkilotlar banklardan naqd pul olishlari va naqd pul topshirish tartiblarini yuridik shaxslar tomonidan kassa operatsiyalarini amalga oshirish qoidalariga asosan olib boradilar. Shu bilan birga, "O'zbekiston Respublikasi banklarida pul muomalasiga doir ishlarni tashkil etish to'g'risida"gi yo'riqnoma bo'yicha amalga oshiradilar.

"Yuridik shaxslar tomonidan kassa operatsiyalarini amalga oshirish qoidalariga"ga muvofiq tashkilotlar o'z kassalarida naqd pul qoldiqlari bo'yicha belgilangan limitlar doirasida naqd pulga ega bo'lishlari va tushgan pullardan har yili banklar mazkur tashkilotlarning rahbarlari ishtirokida belgilaydigan me'yorlar doirasida foydalanishlari mumkin. Tashkilotlar kassadagi belgilangan naqd pul qoldig'ining limitdan ortiqcha qismini banklar bilan kelishilgan tartibda va muddatlarda asosiy talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlariga kiritib qo'yish uchun banklarga topshirishlari shart.

Kassadagi naqd pul qoldig'i limitlari, tushumdan pul sarflash me'yorlari, tushumini bankka topshirish tartibi va muddatlarini belgilash uchun banklar yilning birinchi choragida savdo tashkilotlaridan va boshqa tashkilotlardan yo'riqnomada ko'rsatilgan shakllar bo'yicha ikki nusxada buyurtma hisob-kitobini oladilar. Mustaqil balansga egaligi va ega emasligidan qat'i nazar, doimiy naqd pul tushumiga ega bo'lgan har bir tashkilot uchun kassada qoladigan naqd pullar limiti tushumdan pul sarflash me'yori har yili belgilanadi, zarur hollarda esa yil davomida qayta ko'rib chiqilishi mumkin. Kassa aylanmalari uncha katta bo'lmagan savdo tashkilotlari uchun kassada qoladigan naqd pullar limiti tashkilot rahbarlarining roziligi bilan bank tomonidan 2 yilga tasdiqlanishi mumkin. Boshqa tumanlarda joylashgan savdo tashkilotlariga kassa qoldig'i limitlari hamda tushumdan pul sarflash me'yorlari savdo tashkilotining asosiy talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'i qaysi bankda bo'lsa, o'sha bank tomonidan belgilanadi. Ushbu o'rnatilgan limit va me'yorlar savdo tashkilotlari joylashgan joydagi bank bo'limlariga ma'lum qilinadi.

Bank bo'limlari naqd pul qoldiqlarining belgilangan limitlari, tushumdan pul sarflash me'yorlari va tushumni topshirish muddatlarini yozma ravishda har bir korxonalar, tashkilot va muassasaga ma'lum qiladi. Kassadagi naqd pul qoldig'i limiti kassaga ega bo'lgan va naqd puli hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi barcha yuridik shaxslarga o'rnatiladi.

Kassadagi naqd pul qoldig'ining quyidagi me'yorlari o'rnatiladi:

-doimiy naqd pul tushumiga ega bo'lgan va umi har kuni ish kuni oxirida bankka topshirishi lozim bo'lgan tashkilot uchun keyingi ish kuni ortasiga normal ish faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan miqdorda;

-keyingi ish kunida topshirishi lozim bo'lgan korxonalar va tashkilotlar uchun o'rtacha kunlik naqd pul tushumidan ortiq bo'lmagan miqdorda;

-tushumni har kuni topshirmaslik huquqiga ega bo'lgan korxonalar va tashkilotlarga jami tushum va uni topshirish bo'yicha o'rnatilgan muddatga bog'liq bo'lgan miqdorda.

Doimiy naqd pul tushumiga ega bo'lmagan tashkilotlar uchun o'rtacha kunlik naqd pul xarajati miqdorida (mehnat haqi to'lovlari, vaqtinchalik ishga layoqatsizlik bo'yicha nafaqa, mukofot va stipendiya xarajatlardan tashqari).

Tashkilotlar o'z kassalarida naqd pulni belgilangan limitlardan ortiqcha miqdorda faqat mehnatga haq to'lash, ijtimoiy sug'urta bo'yicha pensiya, nafaqa va stipendiyalar berish uchun bankdan olgan kunini qo'shib hisoblagan holda 3 ish kunidan ortiq bo'lmagan muddat mobaynida (banklardan o'zoq masofada joylashgan tashkilotlar esa, 5 ish kunigacha) saqlash huquqiga ega. Bu muddat tugagach, ko'zlangan maqsadga ishlatilmagan pullar bankga qaytariladi va keyinchalik tashkilotlarga ularning birinchi talabi bilanoq o'sha maqsadlarga ishlatish uchun beriladi. Tayyorlov tashkilotlarining kassa limitiga qishloq xo'jaligi mahsulotlarini topshiruvchilar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun bankdan olingan naqd pul kiritilmaydi. Shuningdek, tashkilotlarga o'z kassalaridan kutilayotgan xarajatlar uchun o'rnatilgan limitdan ortiq naqd pul sarflashga ruxsat etilmaganligi hisobga olinadi.

Tushum hisobidan pul sarflashning quyidagi me'yorlari o'rnatiladi.

Mulkchilik shaklidan qat'i nazar, barcha umumiy ovqatlanish korxonalariga aholidan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish uchun naqd pul tushumlarini ishlatishning cheklangan me'yori ehtiyojdan kelib chiqqan holda oylik tovar aylanmasiga nisbatan foizlarda, lekin 20 foizdan oshmagan miqdorda o'rnatiladi. Mulkchilik shaklidan qat'i nazar barcha komission savdo faoliyati bilan shug'ullanuvchi savdo tashkilotlari tushgan savdo tushumining o'rnatilgan kassa limitidan ortiq qismini to'lig'icha bank kassasiga topshirishlari, komitentlar bilan hisob-kitob qilishni tushumdan xarajat qilish orqali amalga oshirishlari belgilanadi, bunda yetmagan qismiga bank kassasidan naqd pul olinadi.

Umumiy ovqatlanish korxonalariga aholidan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xarid qilish uchun tushum hisobidan pul sarflash me'yorlari belgilab qo'yiladi, bunda tushumning bir qismidan xarajat qilishning eng ko'p me'yori bank muassasalari tomonidan oylik tovar aylanmasiga nisbatan foizlar hisobida quyidagicha belgilanadi: markazlashtirilgan fondlar hisobidan go'sht oluvchi korxonalar uchun ehtiyojiga qarab, ammo

7 foizdan oshmagan miqdorda; boshqa umumiy ovqatlanish korxonalari uchun – 10 foiz miqdorida; mulkchilik shaklidan qat’i nazar barcha savdo tashkilotlariga sotilgan komission tovar uchun naqd pul berishga tovar qiymatidan savdo ustama qaki chegirib tashlangan miqdorda; hududiy savdo - ishlab chiqarish aksiyadorlik kompaniyalari tashkilotlari, Toshkent shahar hokimiyati qoshidagi savdo, xizmat sohasi va xalq iste’moli mollarini ishlab chiqarish Departamenti va “Matlubotsavdo”ning hududiy aksiyadorlik kompaniyalari topshirilgan shisha idishlar uchun savqdo tushumidan oylik tovar aylanmasiga nisbatan 5 foizdan ortiq bo’lmagan miqdorda.

Savdo tashkilotlari va doimiy pul tushumiga ega bo’lgan barcha korxonalarga boshqa ehtiyojlar uchun tushum hisobidan pul sarflash me’yorlari belgilanmaydi.

Tashkilotlarga tushumlar hisobidan naqd pul sarflash me’yorlari haqiqiy ehtiyojlar doirasida, ammo bisob-kitob buyurtmasida o’rnatilgan chegara me’yorlaridan ortiq bo’lmagan miqdorda belgilanadi.

Tashkilotlar pul tushumlarini quyidagilarga topshiradilar;

- bankning kunduzgi va kechki kassalariga;
- keyinchalik bankka topshirish uchun inkassatorlarga;
- keyinchalik bank kassalariga topshirish uchun tashkilotlar huzuridagi birlashgan kassalarga.

Bank bo’limlari doimiy pul tushumiga ega bo’lgan korxonalar va tashkilotlar hisobini maxsus daftarda olib boradilar. Unda doimiy pul tushumiga ega bo’lgan savdo va boshqa korxonalar, jumladan, mustaqil balansga ega bo’lmaganlari ham qayd etib boriladi. Sotuvchilari savdo korxonalarini tarkibiga kirib, ular oldida moddiy javobgar bo’lgan hamda tushumni ularning kassalariga topshiradigan palatkalar, kiosklar, pavilyonlar, bufetlar va sh.k. qayd etilmaydi.

Korxonalar va tashkilotlar pul tushumini o’z vaqtida topshirishlarini bank bo’limlari iqtisodchilari nazorat qiladilar. Ana shu nazoratni amalga oshirish uchun pul muomalasi bo’yicha iqtisodchilar daftar asosida tushumni bankning kunduzgi, kechki kassalariga hamda pochta orqali topshiradigan korxonalar va tashkilotlar bo’yicha ro’yxatlar - nazorat qaydnomalari tuzadilar va ularni mijozlarning hisob varaqlari yuritiladigan joydagi bank buxgalterlariga hamda kechki kassalarning nazoratchilarga topshiradilar. Bu buxgalter va nazoratchilar korxonalar va tashkilotlar bo’yicha tuzilgan ana shu nazorat qaydnomalariga tushum topshirilganligi haqida belgi qo’yadilar.

Keyingi yillarda korxonalar, tashkilot va muassasalar tomonidan naqd pul tushumlarini o'z vaqtida va to'liq topshirilishi soliq organlari tomonidan amalga oshirilmoqda.

Tushumni bank inkassatorlari orqali topshiradigan korxonalar va tashkilotlar doirasi bo'yicha inkassatsiya bo'limi (guruhi) boshlig'i har kuni pul muomalasi bo'yicha iqtisodchiga oldingi kungi tushumni topshirmagan korxonalar va tashkilotlar haqida sabablari ko'rsatilgan ma'lumotnomani taqdim etadi. Markazlashtirilgan inkassatsiya sharoitlarida ushbu ma'lumotlarni inkassatsiya bo'limlari bankning tegishli bo'limlari iqtisodchilariga taqdim etadilar.

Bank bo'limlari iqtisodchilari har kuni inkassatsiya bo'limi tuzgan nazorat qaydnomalari va ma'lumotlarini ko'rib borishlari hamda oldingi kun topshirilmay qolgan tushumning hammasi kunduzgi kassaga, topshirilishi, shuningdek, bundan keyin topshirmaslik hollari yuz bermasligi uchun choralar ko'rishlari kerak. Bank iqtisodchilari ushbu qaydnomalar va ma'lumotlarda ko'rilgan chora-tadbirlarni yozib qo'yadilar.

Bank muassasalari korxonalar va tashkilotlar tushumlarini topshirishni kechiktirganliklari yoki topshirmaganliklari to'g'risida ularning rahbarlarini javobgarlikka tortish uchun hokimliklarga axborot berib turadilar.

Pul tushumlarini birlashgan kassalar orqali topshiradigan korxonalar va tashkilotlar bo'yicha bank bo'limining iqtisodchilari vaqti-vaqti bilan birlashgan kassaga tushumlarni o'z vaqtida topshirilishini nazorat qaydnomasidagi kassa xodimining belgisi asosida tekshirib boradi.

Bank bo'limlari mulkchilik shaklidan qat'i nazar, o'zlarida hisobvaraqlariga ega bo'lgan ayrim savdo tashkilotlari bo'yicha savdodan tushgan pulni inkassatsiya qilishning holatini har oy va yilning har choragida tahlil qilib boradilar.

Ayrim savdo tashkilotlari bo'yicha savdodan tushgan pulni inkassatsiya qilishning ahvolini tahlil etish uchun hisob-kitob o'tkazilib, unda tashkilot chakana tovar aylanmasining haqiqiy hajmi ushbu tashkilotning hisobvarag'iga kelib tushgan pul (shu bank bulimlari kassalari orqali, shu jumladan, hisob-kitob cheklarining tushishi va tovarlar uchun omonatchilarning hisobvaraqlaridan o'tkazilgan pullar, boshqa bank bo'limlari kassalariga, pochta orqali o'tkazilgan pullar) miqdori bilan solishtiriladi. Avvalo, haqiqiy tushum summasiga bankning hisobot ma'lumotlari bo'yicha savdoning tushumi miqdorida tuzatish kiritiladi. Bu ish oldingi chorakdan (oydan) o'tgan summani chiqarib tashlash va keyingi chorakka (oyga) o'tgan tushumni qo'shish yo'li bilan

amalga oshiriladi. Chorak davomida savdo tushumining inkassatsiyasini tahlil qilish uchun savdo tashkilotlari kassasining aylanmasi va aholiga kreditga tovarlar sotish haqidagi hisobot ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Mazkur hisob-kitob natijasida tovar aylanmasining inkassatsiya qilinmaydigan qismi chiqariladi hamda uning miqdori qanchalik asoslanganligi, xususan, savdo korxonalarini tushgan puldan sarflash huquqidan qanchalik to'g'ri foydalanayotganliklari, mayda ulgurji aylanmasi va tovarlarni kreditga sotish hajmlarini o'zgartirishning sabablari va qonuniyligi ko'rib chiqiladi; pullarning asossiz muqobil aylanmalarini to'xtatish, kassada pul sarflash me'yorlariga, tovarning mayda ulgurji savdo qoidalariga va tovarlarni kreditga sotish tartibiga rioya etish choralarini ko'riladi.

Butun tuman bo'yicha savdo tushumini inkassatsiya qilishning ahvolini tahlil etish uchun bank bo'limlari tovar aylanmasi hamda savdo tushumining barcha manbalar orqali kelishi haqidagi haqiqiy ma'lumotlarni, tushumning inkassatsiya qilish foizini xomcho't qilingan ma'lumotlar bilan taqqoslaydilar.

Bank bo'limlari tahlil natijalari bo'yicha tegishli savdo korxonalarini va tashkilotlari rahbariyatini oldiga talablar qo'yadilar, zarur hollarda yuqori tashkilotlarning muhokamasiga naqd pullarning asossiz muqobil aylanmalariga barham berish xususida va hal qilinishi natijasida bankka savdo tushumi xomcho't qilingan hajmda kelib turishini ta'minlaydigan boshqa masalalar yuzasidan takliflar kiritadilar.

Savdo qoidalarini va pul topshirish tartiblari qo'pol ravishda buzilganda, ushbu holat yuzasidan soliq idoralariga va zarur hollarda huquqni muhofaza qilish organlariga xabar beriladi.

Markaziy bankning Bosh boshqarmalari savdo tushumi inkassatsiyasining hisob-kitoblarini butun respublika, viloyat, shahar bo'yicha har oyda va yil choraklari bo'yicha amalga oshiradilar.

Haqiqatda kirim qilingan tushum bilan haqiqatda vujudga kelgan chakana tovar aylanmasi hajmiga muvofiq tushishi kerak bo'lgan tushum o'rtasida farq yuzaga kelgan taqdirda, bunday farqning vujudga kelish sabablari aniqlanadi va bank kassalariga pul tushumini ko'paytirish choralarini ko'riladi.

Boshqarma bo'yicha yil choragidagi savdo tushumining inkassatsiyasini tahlil qilganda, quyidagi ma'lumotlardan foydalaniladi: savdo tashkilotlarining kassa aylanmasi to'g'risidagi hisoboti, puli oldindan to'langan obuna bo'yicha tarqatiladigan vaqtli matbaa

nashrlarining qiymati to'g'risidagi hisobot, keyinchalik tarqatiladigan vaqti matbaa nashrlari uchun tushgan obuna haqi haqidagi ma'lumotlar.

Barcha xo'jalik subyektlariga naqd pullar, ularning mulkchilik shaklidan qat'i nazar, qonuniy tartibda o'rnatilgan, shuningdek, faqat mehnat haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlarni, pensiya, nafaqa, stipendiya, xizmat safari xarajatlarini to'lash uchun beriladi. Banklar ulardan naqd pul tushumi manbalari va pul sarflashning maqsadga muvofiqligi haqida ma'lumotlar olish huquqiga ega.

Barcha tashkilotlarga kassa xizmatini Markaziy bankning maxsus ruxsatnomasiga (litsenziyasiga) ega bo'lgan tijorat banklari muassasalari ko'rsatadi.

Qisqacha xulosa

Mamlakatda naqd pul aylanmasini tashkil etish "O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki to'g'risida"gi qonunga asoslangan holda ishlab chiqilgan "Yuridik shaxslar tomonidan kassa operatsiyalarini amalga oshirish qoidolari" (1998-yil 17-dekabr № 565) asosida amalga oshiriladi.

Ushbu yo'riqnomaga asosan quyidagi qoidalar asosida naqd pul aylanmasi tashkil etiladi. Har bir bank muassasasi mulkchilik shaklidan qat'i nazar mijozlarga kassa xizmati ko'rsatish uchun o'z tarkibidagi tarkibiy bo'linma kassa operatsiyalari bo'limi (kassalarga ega) bo'lishi kerak. Bank muassasasi mijozlarga kassa xizmati ko'rsatish uchun Markaziy bankning hududiy bosh boshqarmasiga pul aylanmasining to'ldirilgan pasporti va tegishli hujjatlarni o'rnatilgan tartibda taqdim etadi.

Banklar naqd pul aylanmasini tashkil etadilar, tashkilotlarga tushgan pul tushumini topshirish tartibi va muddatlarini, tushumdan pul sarflash me'yorlarini hamda ularning kassalardagi qoldiq pullar limitini belgilab beradilar.

Nazorat uchun savollar

1. Pul muomalasi deganda nimani tushunasiz?
2. Kassa operatsiyalari va ularni tashkil etish qanday amalga oshiriladi?
3. Naqd pul aylanmasini tashkil etishning qanday qoidolari mavjud?
4. Kirim kassa operatsiyalarini amalga oshirish tartibini aytib bering.
5. Chiqim kassa operatsiyalarini amalga oshirish tartibini aytib bering.

6. Operatsion kassa operatsiyalarini bajarish tartibini aytib bering.
7. Kechki kassa operatsiyalarini bajarish tartibini aytib bering.
8. Bank kassasidagi naqd pul qoldig'ining me'yori qanday o'rnatiladi?

Tayanch iboralar

Kassa operatsiyalari; naqd pul aylanmasi; yo'riqnoma; qoidalar; hisob-kitoblar; naqd pul tushumi; limit; pul omborlari; kechki kassa; badalnoma; order; kvitansiya; chek daftarchasi; kassa qoldig'i limiti; naqd pul qoldig'ining me'yori.

VI bob. PUL MUOMALASINI PROGNOZLASHTIRISH

6.1. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida pul oborotini prognozlashda kelib chiqadigan o'zgarishlar

Ma'lumki, pul muomalasi pulning doimo aylanishda bo'lishi, o'z vazifalarini uzluksiz bajarib turishi orqali namoyon bo'ladi. Ya'ni naqd va naqd bo'lmagan pullarning o'z vazifalarini bajarishidagi harakati pul muomalasini keltirib chiqaradi.

Har bir davlatda pul muomalasi ma'lum qonun va qoidalar asosida tartibga solib turiladi. Oldingi markazlashgan, rejali boshqaruvga asoslangan iqtisodiy tizimda pul muomalasi rejalashtirish asosida boshqarib kelingan. Jumladan, aholi daromadi va xarajatlari davlat tomonidan muvofiqlashtirilib turilgan. Ya'ni tovar ishlab chiqarishni kengaytirish, aholiga kreditga tovarlar berish, baholar tizimini o'zgartirib turish va hokazolar orqali.

Barcha jarayonlar davlat tomonidan boshqarilgani uchun pul muomalasi qonuni buzilganda davlat o'z valyuta doirasida narxlarni o'zlashtirish, pul islohoti bilan pul muomalasini tartibga solib kelgan. 1991- yilgacha sobiq Ittifoq hududida pul muomalasini tashkil etish va rejalashtirish aholi daromad va xarajatlari balansi hamda kassa va kredit rejaları asosida amalga oshirib kelingan.

Butun mamlakat va respublikalar miqyosida balans ikki bo'lim bo'yicha keng jarayonlarni o'z ichiga olgan holda ishlab chiqarilgan. Balansda aholi daromadi va xarajatlarining taqsimoti ijtimoiy guruhlar: ishchi va xizmatchilar, kolxozchilar bo'yicha ko'rsatilgan.

Balansning A qismida aholining davlat, kooperativ va jamoat tashkilotlaridan oladigan daromadlari hamda shu daromadlar ishlatilishining asosiy yo'naltirishlari aks ettirilgan. B qismida esa aholi guruhlari orasida tovarlar sotish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan pulli daromad va xarajatlar hisobga olingan.

Aholi daromadlari va xarajatlari balansini tuzishdan asosiy maqsad aholining bo'lishi mumkin bo'lgan pulli daromad va xarajatlarini iqtisodiy asoslangan prognozlar qilishdan iborat. Balansning naqd pul aylanishini tashkil topishidagi ahamiyati shu bilan belgilangan.

Mamlakatdagi naqd pullarning muomalasi ko'lami asosan aholi pul daromadlarini tarkib toptirish jarayoni va ularning keyinchalik muayyan maqsadga yo'naltirishi bilan chegaralangan. Balansda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlashda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar aks

ettirilgan. Balansda asosan aholi tomonidan tovarlarni xarid qilish uchun mo'ljallangan aholining xarid fondi aniqlanadi.

Aholi daromad va xarajatlar balansida daromadlarning xarajatlardan ko'proq bo'lishi aholi qo'lida naqd pul ko'payganligi, xarajatlarning daromatlardan ustun bo'lishi esa aksincha, aholi qo'lidagi naqd pul qoldig'ining kamayishini bildiradi.

Aholi daromad va xarajatlarini muvozanatlash xalq iste'moli uchun zarur bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishni kengaytirish, aholiga pulli xizmat ko'rsatuvchi korxonalar faoliyatini rivojlantirish bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqish zarurligini ifoda etadi.

1991-yildan boshlab, aholi daromadlari va xarajatlari balansini hisoblash quyidagicha qisqartirilgan shaklda tuzila boshlandi.

1-jadval

Aholi daromadlari va xarajatlari balansini

№	Daromadlar	№	Xarajatlar
1.	Ish haqi	1.	Tovarlarni xarid qilish uchun to'lovlar
2.	Ish haqi daromadlari shu jumladan, jamoa va shaxsiy tomonqa xo'jaliklaridan daromadlar	2.	Xizmatlarga haq to'lash
3.	Pensiya, stipendiya va nafaqalar	3.	Majburiy to'lovlar va ixtiyoriy badallar
4.	Moliya-kredit tizimlaridan tushumlar	4.	Qo'yilmalarga o'tkaziladigan to'lovlar
5.	Dividendlardan daromadlar	5.	Aksiya obligatsiyalarni xarid qilish va kechiktirilgan to'lovlarni qoplash
6.	Boshqa daromadlar	6.	Boshqa xarajatlar
	Jami		Jami

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, balans ikki qismdan iborat bo'lib, daromad va xarajatlarni o'zida ifoda etgan, bunda aholi daromadlarining asosiy qismini ish haqi, xarajatlarni esa - tovarlarni xarid qilish tashkil etadi.

O'z navbatida, aholi daromadlarining xarajatlaridan oshishi aholi qo'lidagi pul qoldig'ining ortishini ko'rsatadi. Bu hol aholi daromad va xarajatlarini balanslashtirish bo'yicha qator talablar ishlab chiqish va ularni amalga oshirishni talab qiladi.

Manilakatimizda 1993-yilda aholi daromad va xarajatlar balansida jiddiy o'zgarishlar yuz bergan, yani daromad va xarajatlar orasidagi farq yanada chuqurlashgan. 1993-yilda ish haqi minimal miqdorining uch oyliklararo qayta qurilishi va barcha turdagi hamda boshqa ijtimoiy to'lovlar indeksatsiyalashirilishi natijasida aholining pul daromadlari 1992-yilga nisbatan bir necha marta oshdi.

Barcha oshgan pul daromadlarining asosiy qismi ish haqiga, pensiya, stipendiya va nafaqalarga, moliya va kredit tizimidan tushumlarga va boshqa daromadlarga to'g'ri kelgan. Oilalarning pul xarajatlari asosan joriy iste'molga qaratilgan, masalan, birinchi yarim yillikda aholining tovarlar xarid qilish va xizmatlarga haq to'lashga barcha xarajatlarning yetmish foizga yaqini sarf qilingan.

1991-yildan boshlab mamlakatimizda kreditni rejalashtirish va kassa rejalarini tuzishdan kassa aylanishlarini tuzishga o'tildi.

Kassa aylanishlarini tuzishdan asosiy maqsad naqd pulga bo'lgan ehtiyojni butun respublika hududlari va bank muassasalari bo'yicha aniqlash hamda pul muomalasini barqarorlashtirish tadbirlarini ishlab chiqishni amalga oshirishdan iborat. Kassa aylanishlari prognozi barcha naqd pullarning bank kassalariga kelib tushish manbalari va hajmi, korxonalar va tashkilotlar, muassasa va alohida shaxslarga beriladigan barcha naqd pullar miqdori va ularning qanday maqsadga yo'naltirilganligini hamda emissiya natijasi, ya'ni pulni muomalaga chiqarish yoki muomaladan olish holatini o'zida aks ettiradi.

Markaziy banklar tomonidan milliy valyuta barqarorligini, narxlar barqarorligi va iqtisodiy o'sishni ta'minlab turish maqsadida muomaladagi pul massasi miqdori tartibga solib turiladi. Pul massasi, o'z navbatida, bank tizimining majburiyati bo'lib, muomaladagi naqd pullar talab qilib olinguncha depozitlar, muddatli depozitlar, jamg'arma depozitlari va xorijiy valyutadagi depozitlarni o'z ichiga oladi.

Bu jarayonda barcha tijorat banklarining kassa aylanishini prognozlashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan faoliyatining asosiy vazifasi - tuziladigan hisob-kitoblarning imkon qadar haqqoniyligiga erishish va banklarga pulning kelib tushish salmog'i va tezligini ko'paytirish, emissiya bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning salmog'ini qisqartirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqishdan iborat.

2-jadval

Kassa aylanishlari prognozining shartli tasviri

Kirim moddalari	Ramzlar
Yakka tartibda tadbirkorlardan tushgan tushumlar	01
Iste'mol tovarlarini sotishdan tushgan savdo tushumlari	02
Avtotransport vositalarini sotishdan tushgan tushumlar	03
Umumiy ovqatlanish korxonalaridan tushgan tushumlar	04
Temir yul va havo transportidan tushgan tushumlar	05
Mahalliy transportdan tushgan tushumlar	06
Telefon xizmatlari uchun tushgan tushumlar	07
Uy-joy xaqi va kommunal xizmat to'lovlaridan tushgan tushumlar	08

Tomoshagoh tashkilotlardan tushgan tushumlar	09
Lotereya chiptalari va boshqa pul-buyum yutuqli o'yinlardan tushgan tushumlar	10
Maishiy hamda tibbiyot, sog'lomlashtirish va sayyohlik xizmatlaridan (shu jumladan, bolalar muassasalaridan) tushgan tushumlar	11
Soliqlar, yig'imlar, boj va boshqa majburiy to'lovlardan tushgan tushumlar	12
Qishloq xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanuvchi subyektlardan tushgan tushumlar	13
Muqobil harbiy xizmatni o'tash, maktab va o'quv yurtlarida o'qish uchun topshirilgan pullar	14
Fuqarolarning jame'arib boriladigan pensiya hisob raqamlariga topshirilgan pullar	15
Omonat hisob raqamlariga (avtokredit omonatidan tashqari) topshirilgan pullar	16
Pochta aloqasi korxonalaridan tushgan tushumlar	17
Bank plastik kartochkasiga kirim qilish uchun topshirilgan pullar	18
Xo'jalik subyektlari ustav kapitalini shakllantirish uchun topshirilgan pullar	19
"Avtokredit" omonat hisob raqamiga topshirilgan pullar	20
Ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlarga berilgan, lekin ishlatilmasdan qaytarib topshirilgan pullar	28
Kreditlar va ularning foizlarini qaytarish uchun topshirilgan pullar	29
Valyuta ayirboshlash shoxobchalarida chet el valyutasini sotishdan tushgan "so'm"dagi tushumlar	30
Qimmatli qog'ozlarni sotishdan va xususiy lashtirishdan tushgan tushumlar	31
Boshqa tushumlar	32
Jami kirim: (01-32- ramzlar buyicha)	0
Tijorat banki bo'limiga qarashli boshqa kassalardan keltirilib (o'tkazilib), mazkur bank bo'limi 10101 aylanma kassasiga kirim qilingan pullar	33
Kun boshiga MB XBBXKKM kassasidagi naqd pullar qoldiqlari	34
Kun boshiga tijorat banki kassalaridagi naqd pullar qoldiqlari	35
Tijorat banki aylanma kassasidan keltirilib, MB XBB XKKM 10101 aylanma kassasiga kirim qilingan pullar	36
MB zaxira fondidan o'tkazilib, MB XBB XKKM 10101-aylanma kassasiga kirim qilingan pullar	38
Tijorat banki (bo'limi) barcha (ichki) kassalaridan keltirilib (o'tkazilib), 10101-aylanma kassadan tashqari, boshqa kassalariga kirim qilingan yordam pullari	39
Jami: keltirib bank kassalariga kirim qilingan yordam pullari (33-39 ramzlar bo'yicha)	(ramzsiz)
Jammasi: kirim bo'yicha (01-39 ramzlar jami)	(ramzsiz)

Tijorat banklari ularning filiallari hamda Markaziy bank hududiy bosh boshqarmalari hisob-kitob kassa markazlari tomonidan amalga oshirilgan chiqim operatsiyalari quyidagi ramzlarda aks ettiriladi

Chiqim moddalari	Ramzlar
Me'nat haqiga (ish haqiga) berilgan pullar	40
Stipendiyalarga berilgan pullar	41
Xizmat safari xarajatlari uchun berilgan pullar	42
Gaz va neft mahsulotlarini sotib olish uchun berilgan pullar	43
Topshirilgan tushumlar doirasida berilgan pullar	44
Mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi, ishlar bajaruvchi va xizmatlar ko'rsatuvchi yakka tar'ibdagi tadbirkorlarga berilgan pullar	45
Qishloq xo'jaligi faoliyati bilan shug'ullanuvchi subyektlarga berilgan pullar	47
Pensiya nafaqa va sug'urta kompaniyasi to'lovlariga berilgan pullar	50

Xo'jalik subyektlariga dividendlarni to'lash uchun berilgan pullar	51
Bank plastik kartochkalaridan berilgan naqd pullar	52
Boshqa maqsadlar uchun berilgan pullar	53
Naqd pulda berilgan kreditlar	54
Valyuta ayirboshlash shoxobchalarida chet el valyutasini sotib olish uchun qilingan "so'm"dagi chiqimlar	57
Pochta aloqasi korxonalariga berilgan yordam pullari	59
Jami chiqim: (40-59-ramzlar bo'yicha)	0

Tijorat banki (bo'limi) barcha (ichki) kassalariga jo'natish (o'tkazish) uchun mazkur bank bo'limi 10101-aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	60
Tijorat banki bo'limi barcha (ichki) kassalariga jo'natish (o'tkazish) uchun 10101-aylanma kassadan tashqari, boshqa kassalaridan chiqim qilingan madad pullari	61
Kun oxiriga MB XBB XKKMning kassasidagi naqd pullar qoldiqlari	69
Kun oxiriga tijorat banki (bo'limi) kassalaridagi naqd pullar qoldiqlari	70
Tijorat banki (bo'limi)ga yordam puli berish uchun MB HBB XKKM aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	71
MB XBB HKKMga yoki tijorat banki (bo'limi)ga jo'natish uchun tijorat banki (bo'limi)ning 10101-aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	72
MB zaxira fondiga o'tkazish uchun MB XBB XKKM aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	73
Jami: Bank kassalaridan chiqim qilinib, jo'natilgan (o'tkazilgan) madad pullari (60-73 ramzlar bo'yicha)	(ramzsiz)
Hammasi: Chiqim bo'yicha (40-73 ramzlar jami)	(ramzsiz)

Tijorat hanklari va MB XBB HKKM kassalarida amalga oshirilgan barcha naqd pul aylanmalari (naqd pullarning kiritim chiqimi va harakati) 01-73 ramzlar orqali aks ettirib boriladi.

Naqd pul mablag'larining kiritim-chiqimi yoki harakatiga (kassadan kassaga o'tkazilishi, jo'natilishiga) doir operatsiyalarni tegishli ramzlar orqali aks ettirib borishda, (bir necha ramz osti guruhlariga bo'lingan ramz uchun masalan, 40 (00) ramz 40 (01), 40 (02) 40 (03) va 40 (04) guruh, osti ramzlarga bo'lingan) faqat mos keluvchi ramz osti guruhlaridan (40 (01), 40 (02) 40 (03) va 40 (04)) foydalanishi mumkin.

Demak, bir necha ramz osti guruhlariga bo'lingan barcha ramzlarni asosiy, bosh (misolimizda bu 40 (00) - ramz) ramzidan foydalanishga ruxsat etilmaydi. Ramz ostiga bo'linmagan barcha ramzlar masalan 15 (00) -ramz bundan mustasno.

Kassa kiritim-chiqimi va aylanmalarini tegishli ramzlar orqali aks ettirishda, amalga oshirilayotgan naqd pulga doir operatsiyalar mazmunidan kelib chiqqan holda ularga mos keluvchi ramzlar belgilangan tartibda tanlanishi lozim.

Kassa aylanishi prognozi natijasida xarajatlarining tushumdan oshib ketishi muomalaga qo'shimcha pul chiqarish zarurligini, aks holda

muomaladan pullarni olish kerakligini ko'rsatadi. Aholining pul daromadlari va xarajatlari balansi va kassa aylanishi prognozi, pul muomalasini muvofiqlashtiruvchi asosiy ko'rsatkichlardan hisoblanadi. Bu ikkala ko'rsatkich asosiy pul aylanishini aks ettirish bilan umumiy bo'lsa-da, ular o'rtasida ma'lum farqlar mavjud:

1. Kassa aylanishida faqat naqd pul aylanishi ko'rsatilsa, aholining pul daromadlari va xarajatlari balansida aholi amalga oshiradigan naqd pullik va naqd pulsiz aylanish to'la-to'kis ko'rsatiladi.

2. Aholi pul daromadlari va xarajatlari balansida kassa aylanishi prognozidan farqliroq aholining shaxsiy tomorqa xo'jaligi, hunarmandchilikdan va boshqa ko'rsatiladigan xizmatlari bo'yicha oladigan daromadlari va qiladigan xarajatlari ko'rsatiladi.

3. Aholi pul daromadlari kassa aylanishining xarajatlar qismida aholi xarajatlari kassa aylanishi kirim qismida o'z ifodasini topadi. Kassa aylanishi prognozini bajarish pul muomalasi barqarorligi ta'minlanishida birlamchi ahamiyatga ega bo'lgan maqsad hisoblanadi.

6.2. Bank kassa oborotlarining prognoz hisob-kitoblarini tashkil etish va uni amalga oshirish tartibi

O'zbekiston Respublikasida naqd pul aylanmasini prognoz qilish mamlakatimizdagi banklar kassa aylanmalari prognozini tuzish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Respublikamiz Markaziy banki va MB XBB, shuningdek, tijorat banklari tegishli hudud bo'yicha kassa aylanmalari prognozini amalga oshiradi va pul muomalasi holatini tahlil iladi. Respublikamizdagi banklar, kassa aylanmalarining prognozi mamlakatimiz iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishining taxmin qilinayotgan hisob-kitobi hamda respublika budjeti ko'rsatkichlari asosida tuziladi.

Banklar kassa aylanmalarining choraklik prognozini tuzish uchun bankda asosiy talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'iga ega bo'lgan yuridik shaxslardan kassa buyurtmanomalarini oladilar.

Tijorat banklarining filiallari va filialga ega bo'lmagan tijorat banklari prognoz qilinayotgan chorakning boshlanishidan 30 kun oldin asosiy talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'iga xizmat ko'rsatilayotgan yuridik shaxslardan 1-ilovadagi shakl bo'yicha kassa buyurtmanomalarini oladilar.

O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Favqulodda vaziyatlar vazirligining harbiy qismlari va tashkilotlari (savdo va tomosha tashkilotlari bundan mustasno)

banklarga prognoz qilinayotgan chorakda tushadigan hamda beriladigan naqd pullarning umumiy summalariga doir ma'lumotlarni ma'lum qiladilar. Banklar bu summalarni kassa aylanmalari prognoziga "Boshqa tushumlar" va "Ish haqiga berilgan naqd pullar" moddalari bo'yicha kiritadilar.

Kassa aylanmalari tushum manbalari va chiqimlar tarkibi bo'yicha 4-ilovadagi shaklga muvofiq qaydnomada jamlanadi.

Kassa buyurtmanomalarida ko'rsatilgan to'lovlar summasi yuridik shaxslarga faqat ushbu buyurtmanomalar chegarasida naqd pullar berilishini anglatmaydi. Tijorat banklarining filiallari va filialga ega bo'lmagan tijorat banklari yuridik shaxslar faoliyatining prognoz hisob-kitoblari hamda pul tushumlarini ko'paytirish imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ularning kassalariga tushadigan pullarning to'liq hisobga olinishiga alohida e'tibor berib, yuridik shaxslardan olingan kassa buyurtmanomalarini ko'rib chiqadilar. Banklar yuridik shaxslardan olingan kassa buyurtmanomalarini ko'rib chiqish natijalari bo'yicha, zarur bo'lsa, mijozlar bilan kelishgan holda ularga aniqliklar kiritadilar.

Aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarga depozit hisobvaraqlardan naqd pullarning uzluksiz berilishi tijorat banklarining chorak, yarim yillik va umuman yillik ish yakunlarini sarhisob qilishda ular faoliyati samaradorligi va ishonchligini baholashning eng muhim mezonlaridan hisoblanadi.

Tijorat banklari pul muomalasining holatini muntazam o'rganadilar, tahlil qiladilar va uni mustahkamlash uchun amaliy choralar ko'radilar. Aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning naqd pulga bo'lgan ehtiyojlarini ularning talabi bo'yicha uzluksiz qondirilishini ta'minlaydilar.

Tijorat banklari jismoniy shaxslarning bo'sh pul mablag'larini omonatlarga jalb qilishga, jismoniy shaxslar daromadlarining naqd pulsiz tartibda omonatlarga o'tkazilishini kengaytirishga, tovar va xizmatlar uchun naqd pulsiz hisob-kitoblarni riiojlantirishga qaratilgan faoliyatni amalga oshiradilar.

Shuningdek, yuridik shaxslar bilan kelishgan holda ularning kassalaridagi naqd pul qoldig'i limitlari, pul tushumlarini bankka topshirish tartibi va muddatlarini belgilaydilar. Naqd pul mablag'larining har kuni kelib tushishi ustidan doimiy monitoringi amalga oshirib, haqiqatda tushgan tushumlar va berilgan naqd pullar kassa aylanmalarining prognoz hisob-kitoblaridan farq qilish sabablarini tahlil qiladilar. Naqd pul tushumlari ko'payishini ta'minlash choralarini ko'rib, naqd pul zaxiralari holati va ulardan foydalanishni tezkorlik bilan

boshqaradilar, shuningdek, bo'sh naqd mablag'lar yetarli hajmda bo'lishini ta'minlash maqsadida ulardan oqilona foydalanishni amalga oshiradilar.

Tijorat banklarining filiallari va filialga ega bo'lmagan tijorat banklari pul muomalasi holatini hamda bu holatni tavsiflovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilish asosida pul muomalasini barqarorlashtirish, aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning naqd pulga bo'lgan ehtiyojlarini uzluksiz qondirishga qaratilgan takliflarni ishlab chiqishlari hamda joylardagi davlat hokimligi organlari muhokamasiga qo'yishlari maqsadga muvofiq.

MB XBB pul muomalasiga doir ishlarni tashkil etish maqsadida Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridagi tijorat banklarining faoliyatini muvofiqlashtirib uning monitoringini olib boradilar.

6.3. Bank kassalaridan naqd pul berilishini prognozlash. Banklarning kassa oborotlari prognoz hisob-kitoblar bo'yicha hisoboti

Aholi va mulkchilik shakllaridan qat'i nazar xo'jalik yurituvchi subyektlarga naqd pullarni berish ularning depozit hisobvaraqlaridagi mablag'lar chegarasida to'lov hujjatlarida ko'rsatilgan maqsadlar uchun amalga oshiriladi.

Banklar aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarga naqd pullarni ularning birinchi talabi bo'yicha uzluksiz berishni ta'minlaydilar. Bunda ular naqd pullarni berish birinchi navbatda ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlarga, pensiya nafaqa, stipendiya, xizmat safari xarajatlari, shuningdek, aholi omonatlarini to'lash uchun amalga oshiradilar.

Yuridik shaxslar tomonidan bankdan olingan naqd pullarning kirim qilinishi va sarflanishi, yuridik shaxslar tomonidan kassa operatsiyalarini yuritish qoidalarida belgilangan tartihda amalga oshiriladi.

Jismoniy shaxslarga tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lmagan faoliyati uchun berilishi lozim bo'lgan naqd pullar ularning O'zbekiston Respublikasi banklaridagi omonat hisobvaraqlariga o'tkazilishi mumkin.

Yuridik shaxslar bankka jamoa shartnomasida yoki boshqa lokal me'yoriy hujjatlarda nazarda tutilgan, mehnatga haq to'lashning muddatlari to'g'risida ma'lumotlarni taqdim etadilar. Ko'rsatilgan ma'lumotlar yuridik shaxslarga taqdim etiladigan kassa buyurtmanomalarida xabar qilinadi.

Yuridik shaxslar bilan mehnatga haq to'lash uchun naqd pul berishning aniq muddatlarini kelishish paytida banklar yuridik shaxslarga jamoa shartnomalari yoki boshqa lokal me'yoriy hujjatlarda belgilab qo'yilgan mehnatga haq to'lash muddatlarini hisobga olgan holda pul berishni butun bank bo'yicha oydagi kunlarga mumkin qadar bir me'yorda taqsimlash zarurligini hisobga oladilar.

Banklar yuridik shaxslarga mehnat haqi to'lash uchun belgilangan muddatdan oldin naqd pul berilishiga yo'l qo'ymaydi, ushbu holat yo'riqnomada nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Budjet tashkilotlariga mehnatga haq to'lash uchun pul berish, agar budjet tashkilotining jamoa shartnomalari yoki boshqa lokal me'yoriy hujjatlarida boshqa tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, oyda ikki marta: o'ning birinchi yarmi uchun - shu o'ning 16-20 kunlarida va o'ning ikkinchi yarmi uchun - keyingi o'ning 1-5 kunlarida amalga oshiriladi.

Har bir budjet tashkiloti uchun yuqorida ko'rsatilgan pul berish davri doirasida ularning rahbarlari bilan kelishilgan holda mehnat haqi to'lanadigan aniq muddat belgilab qo'yilishi kerak. Barcha boshqa yuridik shaxslarga pul berish muddatlari jamoa shartnomalari yoki boshqa lokal me'yoriy hujjatlarga asosan ular bilan kelishilgan holda belgilanadi.

Mudofaa vazirligining harbiy qismlari va tashkilotlari harbiy xizmatchilariga pul ta'minoti uchun erkin yollangan tarkibga ish haqi uchun naqd pul berish quyidagi tartibda amalga oshiriladi: safdagi qismlarning harbiy xizmatchilariga joriy oy uchun - o'ning 13-kunidan 20-kunigacha, tashkilot va muassasalardagi harbiy xizmatchilarga o'ning 23-kunidan 29-kunigacha, erkin yollangan xizmatchilar tarkibiga o'ning birinchi yarmi uchun shu o'ning 16-20 kunlari va o'ning ikkinchi yarmi uchun keyingi o'ning 1-5 kunlari. Garnizon boshliqlari banklar rahbarlari bilan kelishib, yuqorida ko'rsatilgan muddatlar doirasida har qaysi harbiy qisim, tashkilot uchun pul olishning aniq muddatini belgilaydilar.

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi va Milliy xavfsizlik xizmati harbiy xizmatchilariga pul ta'minotini to'lash bir oyda bir marta, safdagi qismlar va harbiy o'quv yurtlariga joriy oy uchun o'ning 15-20 kunlarida, ularning boshqarmalari tashkilotlariga esa - o'ning 20-25 kunlarida amalga oshiriladi.

Favqulodda vaziyatlar vazirligining xizmatchilariga pul ta'minoti uchun pul berish har o'ning 5 va 20-kunlarida amalga oshiriladi.

Talabalarga stipendiyalar to'lash muddatlari banklar tomonidan tegishli o'quv yurtlari yoki ular bo'ysunadigan yuqori tashkilotlarning rahbarlari bilan kelishilgan holda belgilanadi. Ishlab chiqarish amaliyotiga

jo'nal ketayotgan talabalarga stipendiyalarni to'lash muddati kelgunga qadar, shuningdek, butun amaliyot davri uchun stipendiyalarni to'lash uchun naqd pul berilishiga yo'l qo'yiladi. Ta'til kunlari boshlangan taqdirda o'quv yurtlariga talabalarga stipendiya to'lash uchun pullar stipendiya to'lash muddatidan qat'i nazar beriladi.

To'lash muddatlari dam olish yoki bayram kunlariga to'g'ri kelib qolganida mehnatga haq to'lash hamda stipendiyalar uchun naqd pullar banklar tomonidan ish kunidan bir kun oldin beriladi. Dam olish kunlari umumbelgilangan kunlarga to'g'ri kelmaydigan yuridik shaxslarga, ularning dam olish kunlariga to'g'ri keladigan muddatlar bo'yicha mehnatga haq to'lash uchun pul shu kunlardan bir kun oldin beriladi.

Xodimlar bilan mehnat shartnomasini bekor qilayotgan vaqtda ular bilan hamda mehnat ta'tiliga chiqadiganlar bilan, shuningdek, shtatdan (ro'yxatdan) tashqari xodimlar bilan hisob-kitob qilish uchun yuridik shaxslarga mehnat haqini to'lashga belgilab qo'yilgan muddatlardan qat'i nazar pul beriladi.

Pul berish kalendarida yuridik shaxslar bo'yicha pul berishning yuqorida belgilangan tartibda kelishilgan muddatlari ko'rsatiladi. Beriladigan pullarning aniq miqdori kalendarida yuridik shaxslar 3-ilovaga muvofiq shakl bo'yicha taqdim etadigan kassa buyurtmanomalari asosida yilning har choragida oyma-oy qo'yib boriladi. Bunda banklar kassa buyurtmanomalarida ko'rsatilgan mehnatga haq to'lash va stipendiyalar to'lash muddatlari pul berish kalendarida belgilangan muddatlarga mos kelish kelmasligini tekshiradilar.

Mehnat haqiga pul berish kalendarida oydagi barcha kunlar, shu jumladan, ish kunidan tashqari kunlar (dam olish va bayram kunlari) bo'yicha ham to'lovlar ko'rsatiladi.

Kalendarga bank kassalaridan mehnat haqi va stipendiyalar uchun beriladigan naqd pullarning barcha summasi kiritiladi. Kalendarga yuridik shaxslarga pochta orqali hamda omonatlarga kiritish uchun o'tkaziladigan mehnat haqi to'lovlari kiritilmaydi.

Naqd pul mablag'larining berilishi monitoringi bo'yicha Markaziy bank va tijorat banklarining maxsus bo'linmalari:

- kundalik naqd pul mablag'lari kelib tushishi ustidan doimiy monitoringni, shuningdek, naqd pul hisob-kitoblarining holati tahlilini amalga oshiradi va naqd mablag'larni to'lash holati, ularni berishni kechiktirish hollari mavjudligi to'g'risida har oylik hisobotlar tuzadi;

- bank mijozlarining naqd pul mablag'larini cheklovsiz va uzluksiz berish masalalari bo'yicha murojaat va shikoyatlarini ko'rib chiqadi hamda

ular yuzasidan zudlik bilan choralar ko'radi, tijorat banklarining bo'limlari va filiallarida ushbu masalalar yuzasidan tekshirishlar o'tkazadi.

Jismoniy shaxslar tomonidan bank plastik kartochkalaridan foydalanilgan holda amalga oshirilgan tovarlar bo'yicha hisob-kitoblar naqd pulli hisob-kitoblarga tenglashtiriladi. Yuridik shaxslar, shuningdek, yuridik shaxsni tashkil etmagan yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan korporativ bank plastik kartochkalaridan foydalanilgan holda amalga oshirilgan tovarlar bo'yicha hisob-kitoblar naqd pulsiz hisob-kitoblarga tenglashtiriladi.

Tijorat banklari tomonidan naqd pul mablag'larining bank kassalariga kirim chiqim va aylanmasi bo'yicha 1302 shakldagi 5 kunlik, 1312 shakldagi oylik hisobotlar, shu davrga taalluqli bo'lgan bir kunlik ma'lumotlarni umumlashtirish asosida tuziladi. Naqd pul mablag'larining hisoboti tijorat banklari hamda MB HBB HKKM tomonidan Markaziy bank axborotlashtirish bosh markaziga elektron ko'rinishda berib boriladigan ma'lumotlar asosida shakllantiriladi. Shuning uchun ham respublika bo'yicha naqd pul mablag'lari kirim-chiqimi hamda harakati bo'yicha hisobotlarni to'liq va o'z vaqtida tuzilishini ta'minlash, bevosita har bir bank tomonidan tegishli elektron ma'lumotlarni to'g'ri hamda belgilangan muddatlarda taqdim etilishiga bog'liq.

Kunlik, 5 kunlik va oylik hisobotlarini tuzishda tijorat banklari hamda MB HBB HKKM kassalarida hisobot davrida amalga oshirilgan naqd pul aylanmalarini tashkil etuvchi har bir kirim va chiqim summalari ramzlar bo'yicha jamlanadi. Hisobot davri mobaynida bank kassasiga mijozlardan kelib tushgan naqd pullar miqdorini aniqlash uchun 01-32 ramzlar bo'yicha summalarni, bank kassasidan mijozlarga chiqim qilingan naqd pullar miqdorini aniqlash uchun 40-59 ramzlar bo'yicha summalarni jamlash talab etiladi.

Kirim yoki chiqim ramzlari bo'yicha summalarni jamlashda, bir necha ramz osti guruhlariga ega bo'lgan (masalan 40 (00)- ramz 40 (01), 40 (02), 40 (03) va 40 (04) ramz osti guruhlariga bo'lingan) ramzlar bo'yicha, faqat ramz osti guruhlariga mos keluvchi summalar jamlanadi. Bank kassalari orqali kirim yoki chiqim operatsiyalarini aks ettirishda, ramz osti guruhlariga ega bo'lgan bosh ramzlardan, masalan, 40 (00) ramzdan foydalanish taqiqlanadi. Ramz osti guruhlariga ega bo'lmagan ramzlar, masalan, 15 (00) ramz bundan mustasno.

Tijorat banki kassalariga yoki MB HBB HKKM aylanma kassasiga kirim qilingan boshqa bank kassalaridan keltirilgan pullar 33 va 36-39 ramzlarda aks ettiriladi. Tijorat banki kassalariga jo'natish

maqsadida bank kassalaridan yoki MB HBB HKKM aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar 60-61 va 71-73 ramzlarda aks ettirilib boriladi. Tijorat banki kassalaridagi naqd pullar qoldiqlari summasi kun boshiga 35 ramzda kun oxiriga esa 70 ramzlarda aks ettirilishi hamda ular mos ravishda

10101, 10102, 10103, 10107, 10109, va 10111 hisobvaraqlardagi qoldiqlar summasiga teng bo'lishi lozim.

Bank kassalariga mijozlardan kelib tushgan tushumlar va mijozlarga qilingan chiqimlar summasini aniqlashda, 33-39 hamda 60-61 va 69-73 ramzlarda aks ettirilgan summalar, kirim 01-32 yoki chiqim 40-59 ramzlar bo'yicha jamlangan umumiy summalar qo'shilmaydi. Hisobot davrining oxiriga kassa qoldiqlari, ya'ni 69-70 ramzlardagi summalar keyingi hisobot davrining boshiga kassa qoldiqlari bo'lib o'tadi va mos ravishda 34-35 ramzlarda aks ettirilishi lozim.

Naqd pul mablag'lari kirim-chiqimi va aylanmasiga doir kunlik, 1302-shakldagi besh kunlik va 1312-shakldagi oylik hisobotlar tuzilayotganda kassalardagi kun boshiga va kun oxiriga qolayotgan qoldiqlar o'rtasida quyidagi tengliklar bo'lishi shart.

3-jadval

Tijorat banklarida naqd pul mablag'lari kirim-chiqim va aylanmasi bo'yicha tuzilayotgan kunlik, besh kunlik va oylik hisobotlarni tekshirish asoslari

a) Tijorat banki (bo'limi) dagi barcha kassalar bo'yicha umumiy holda:

35(01-06)	+(01-32)	+33(01-04)	+37(01,03,04)	+39(01-04)
-----------	----------	------------	---------------	------------

Ushbu jadvalda qayd etilgan tengliklarning tijorat banklari tomonidan bajarilmasligi, o'z-o'zidan naqd pul mablag'lari kirim-chiqimi va harakati bo'yicha buxgalteriya o'tkazmalarini bankda to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligidan yoki kassa operatsiyalari mazmunini aks ettiruvchi ramzlarni noto'g'ri tanlanganligidan dalolat beradi.

Shuningdek, hisobotlarni shakllantirish jarayonida tengliklarni sun'iy ravishda bajarilishini ta'minlash maqsadida, tenglikda ko'zda tutilgan biror-bir kirim yoki chiqim ramzlari orqali ifodalangan summalarim inobatga olinmasligiga, chegirib tashlanishiga yoki o'zgartirilishiga yo'l qo'yilmaydi. Chunki 5 kunlik va oylik hisobotlarni yuritishdan ko'zlangan asosiy maqsad, naqd pul mablag'larini kirim-chiqim va harakati bo'yicha haqiqiy holatni o'rganishdan iborat. Tijorat bank kassalariga kirim qilingan naqd pullar summasi, tijorat banklaridagi 10101, 10102, 10103, 10105, 10107 va 10111- hisobvaraqlar debet aylanmasiga, chiqim qilingan

naqd pullar summasi esa, mazkur hisobvaraqlar kredit aylanmasi summasiga mos kelishi lozim.

Tijorat bank bo'limi bir kassasidan boshqa bir kassasiga naqd pul mablag'lari o'tkazilganida, (bank binosida joylashmagan kassalar, bankomatlar bundan mustasno) tranzit hisobvarag'i sifatida-10109-"yo'ldagi pullar" hisobvarag'idan, albatta, foydalanishi shart. Biroq, bank bo'limiga qarashli kassalar o'rtasida naqd pul mablag'larini qayta taqsimlashda yoki bir bank bo'limi kassasidan boshqa bir bank bo'limi kassasiga madad pullarini jo'natishda 10109-hisobvarag'idan foydalanilganda, kun oxiriga 10109 - hisobvaraqda qoldiqlar (naqd pullar) qolib ketishiga yo'l qo'yilishi mumkin emasligi inobatga olinishi lozim. Tijorat banklaridagi 10102 - naqd pullar zaxirasi hisobvarag'iga naqd pullarni kirim yoki chiqim qilish faqat shu bankning 10101 kassasi orqali 17301-tranzit hisob raqamidan, albatta, foydalanilgan holda amalga oshiriladi. Xuddi shuningdek, bir tijorat bank bo'limi kassasidan boshqa bir tijorat bank bo'limiga yoki shu bankning ikkinchi bir bo'limiga MB HBB farmoyishi asosida yordam pullar ajratilganida ham albatta, 10109 – "yo'ldagi pullar" hisobvarag'idan foydalanishi lozim.

Shuni alohida qayd etib o'tish lozimki, bank kassalarida amalga oshirilgan naqd pul mablag'lari kirim-chiqimi aylanmalarga doir buxgalteriya o'tkazmalarini belgilangan tartibda amalga oshirilishi va ular bo'yicha ramzlarni to'g'ri tanlanishi bosh buxgalter tomonidan o'rnatilgan tartibda tekshirilishi shart.

Shunday qilib, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida banklar tomonidan kassa aylanmalarining prognozlarini tuzish va ularning bajarilishini doimiy nazorat qilish, mulkchilik shaklidan qat'i nazar mijozlarning talablariga asosan, ularning hisob raqamlaridagi mavjud pul mablag'lari doirasida o'z vaqtida va to'liq naqd pul berilishini ta'minlashga xizmat qiladi.

I-ilova

Kassa buyurtmanomasi

20 yil chorak uchun
Yuridik shaxs nomi
Bankning nomi

(ming so'm)

I. Pul tushumlari (bankdan olinadigan naqd puldan tashqari)

Ko'rsatkichlar nomi	O'tgan yilning tegishli choragi uchun amaldagi ijro		20 yilning choragi uchun prognoz	
	ja'mi	Shu jumladan bankka topshiriladigan	ja'mi	Shu jumladan bankka topshiriladigan
1	2	3	4	5
Naqd pul tushumlari:				
1. Savdo tushumi				
2. Barcha turdagi pullik xizmatlar				
3. Soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa majburiy to'lovlar				
4. Sug'urta to'lovlari				
5. Boshqa tushumlar				
6. Ja'mi tushumlar				

6) Ish haqi va mehnat haqining boshqa turlariga to'lovlar

Ko'rsatkichlar nomi	O'tgan yilning tegishli choragi uchun amaldagi ijro	20__yilning choragi uchun xomcho't
1	2	3
1. Ish haqi fondi		
2. Ushlab qolinggan pullar		
2.1. Soliqlar		
2.2. Formali kiyim-kechak uchun		
2.3. Umumiy ovqatlanish korxonalari va bolalar muassasalarida ovqatlanish uchun to'lovlar		
2.4. Ixtiyoriy sug'urta turlari bo'yicha to'lovlar		
2.5. Kasaba uyushmasi a'zolik badali		
2.6. Pensiya jamg'armasiga ushlab qolinggan pullar		
2.7. Boshqa ushlab qolinggan pullar		
2. Ja'mi ushlab qolinggan pullar		
3. Ja'mi ushlab qolinggan pullar		
3.1. Banklarlagi omonatlarga		
3.2. Pochta orqali o'tkazilgan pullar		
3.3. Boshqa banklarga berish uchun		
3. Ja'mi o'tkazmalar		
1.(1-2-3) Ja'mi naqd pul to'lovlari		
III. Boshqa to'lovlar		
1. Stipendiyalar		
2. Xizmat safari xarajatlari		
3. Nafaqalar		
4. Pensiyalar		
5. Boshqa maqsadlar		

IV. Belgilangan muddatlarda mehnat haqi berish kalendari
(bankdan olinadigan naqd pul to'lovlari summasi)

Kunlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15				30

Yuridik shaxs rahbari _____

Bosh buxgalter _____

2-ilova

**Kassa aylanmalarining prognoz hisob-kitoblariga 20__ yilning __ -
choragi uchun YIG'MA QAYDNOMA**

Banking nomi _____

Yuridik shaxsning nomi	Prognoz moddalari	Summa (ming so'm)

Imzo _____

3-ilova

**Tijorat banklari va MB HBB HKKM tomonidan amalga oshiriladigan
kirim-chiqim operatsiyalari quyidagi belgilarda aks ettiriladi**

Kirim moddalari	
	01
— Avtomobil gaz yoqilg'isini sotishdan tushgan tushumlar	02
— Alkogolli ichimliklarni sotishdan tushgan tushumlar	02 (01) 02
— Tamaki mahsulotlarini sotishdan tushgan tushumlar	(02) 02 (03)
— O'simlik yog'ini sotishdan tushgan tushumlar	02 (04)
— Neft mahsulotlari (benzin va dizel yoqilg'i)ni sotishdan tushgan tushumlar	02 (05)
— Boshqa iste'mol tovarlarini (aksizli va yoqilg'i mahsulotlaridan tashqari) sotishdan tushgan tushumlar	02 (06) 03
Avtotransport vositalarini sotishdan tushgan tushumlar	
— "UzDEU avto" qo'shma korxonasi tomonidan ishlab chiqarilgan avto-mashinalarni sotishdan tushgan tushumlar	03 (01)

— Boshqa avtotransport vositalarini sotishdan tushgan tushumlar	03 (02)
Umumiy ovqatlanish korxonalaridan tushgan tushumlar	04
Temir yo'l va havo tansportidan tushgan tushumlar	05
Mahalliy transportdan tushgan tushumlar.	06
Telefon xizmatlari uchun tushgan tushumlar	07
— Uyali aloqa telefonlari bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlardan tushgan tushumlar	07 (01)
— Oddiy telefonlar bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlardan tushgan tushumlar	07 (02)
Uy-joy haqlari va kommunal xizmat to'lovlaridan tushgan tushumlar	08
--- Elektr energiyasi uchun tushgan tushumlar	08 (01)
--- Issiq suv va isitish xizmatlari uchun tushgan tushumlar	08 (02)
--- Gaz uchun to'lovlardan tushgan tushumlar	08 (03)
— Boshqa kommunal xizmat to'lovlaridan tushgan tushumlar	08 (04)
Tomoshagoh tashkilotlaridan tushgan tushumlar	09
Lotoreya biletlari va boshqa pul-buyum yutuqli o'yinlardan tushgan tushumlar	10
Maishiy hamda medisina, sog'lomlashtirish va sayyohlik xizmatlaridan (shu jumladan, bolalar muassasalaridan) tushgan tushumlar	II
— Maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarida tushgan tushumlar	11 (01)
— Tibbiyot, sog'lomlashtirish va sayyohlik xizmatlaridan hamda bolalar muassasalaridan tushgan tushumlar	11(02)
Soliqlar, yig'imlar, boj va boshqa majburiy to'lovlardan tushgan tushumlar	12
Qishloq xo'jaligi faoliyati bilan shug'ullanuvchi subyektlardan tushgan tushumlar	13
<i>Kun boshiga tijorat banki (bulimi) 10101-aylanma kassasidagi naqd pullar qoldiqlari</i>	35(01)
— <i>Kun boshiga tijorat banki (bo'limi) 10102-naqd pullar zaxirasidagi qoldiqlar</i>	35(02) 35(03)
— <i>Kun boshiga tijorat banki (bulimi) valyuta ayirboshlash shoxobchasi kassasidagi naqd pullar qoldiqlari</i>	
— <i>Kun boshiga tijorat banki (bo'limi) bankomatlaridagi naqd pullar qoldiqlari</i>	35 (04)
— <i>Kun boshiga tijorat banklari kassalaridagi va bank binosida joylashmagan kassalardagi naqd pullar qoldiqlari</i>	35(05)
— <i>Kun boshiga tijorat banki(bulimi)da 10109-yuldagi pullarda aks ettirilgan naqd pullar qoldiqlari</i>	35(06)
Tijorat banki (bo'pimi) aylanma kassasidan keltirilib, MB HBB HKKM 10101-aylanma kassasiga kirim qilingan pullar	36
MB HBB HKKM dan yoki tijorat banki (bo'limi)dan keltirilib, tijorat banki (bo'limi) ning 10101-aylanma kassasiga kirim qilingan pullar	37
<i>MB HBB HKKM aylanma kassasidan keltirilib, tijorat banki (bo'limi)ning 10101- aylanma kassasiga kirim qilingan pullar</i>	37(01)
— <i>Boshqa tijorat banki(bo'limi)dan keltirilib, tijorat banki (bo'limi)ning 10101 aylanma kassasiga kirim qilingan pullar</i>	37(03)
— <i>Mazkur tijorat banki boshqa bo'limidan keltirilib, tijorat banki(bo'limi)ning 10101-aylanma kassasiga kirim qilingan pullar</i>	37(04)
MB zaxira fondidan o'tkazilib. MB HBB HKKM 10101-aylanma kassasiga kirim qilingan pullar	38
— <i>MB zaxira fondidan o'tkazilib, MB XBB XKKM 10101-aylanma kassasiga</i>	38 (01)

<i>kirim qilingan yordam pullari</i>	
— MBning zaxira fondidan MB XBB XKKM aylanma kassasiga «yaroqsiz pullarni «yaroqli» pullarga almashtirish uchun o'tkazilgan pullar	38 (02)
Tijorat banki (bo'limi) barcha (ichki) kassalaridan keltirilib (o'tkazilib), 10101-aylanma kassadan tashqari, boshqa kassalarga kirim qilingan yordam pullari	39
— Tijorat banki (bo'limi) 10101-aylanma kassasidan, 10102-naqd pullar zaxirasiga kirim qilingan pullar	39 (01)
— Tijorat banki (bo'limi) valyuta ayirboshlash shoxobchasi kassasiga kirim qilingan yordam pullari	39 (02)
— Tijorat banki (bo'limi) bankomatlariga qo'yilgan (kirim qilingan) yordam pullari	39 (03)
— Minibanklar kassalariga va bank binosida joylashmagan kassalarga kirim qilingan madad pullari	39 (04)
Jami: Keltirilib; (o'tkazilib) bank kassalariga kirim qilingan madad pullari (33-39ramzlar bo'yicha)	(ramzsiz)
Hammasi: Kirim bo'yicha (01-39 ramzlar jami)	(ramzsiz)
Chiqim moddalari	Ramzlar
Mehmat haqiga (ish hakiga) berilgan pullar	40
— Budjet tashkilotlariga ish haqiga berilgan pullar	40(III)
— Kontingentga berilgan pullar	
— Monitoringga olingan vazirliklar korxon va tashkilotlariga ish haqi uchun berilgan pullar	40 (03)
— Boshqa xo'jalik subyektlari ish haqlariga berilgan pullar	40 (04)
Stipendiyalarga berilgan pullar	41
Xizmat safari xarajatlari uchun berilgan pullar	42
— Budjet tashkilotlariga xizmat safari xarajatlariga berilgan pullar	42 (01)
— Monitoringga olingan vazirliklar korxon va tashkilotlarga xizmat safari xarajatlariga berilgan pullar	42 (02)
— Boshqa xo'jalik subyektlariga xizmat safari xarajatlariga berilgan pullar	42 (03)
Gaz va neft mahsulotlarini sotib olish uchun berilgan pullar	43
Topshirilgan tushumlar doirasida berilgan pullar	44
— Yuridik shaxslarga topshirilgan tushumlari doirasida berilgan pullar	44(02)
Mahsulotlar ishlab chiqaruvchi, bajaruvchi va xizmatlar ko'rsatuvchi yakka tartibdagi tadbirkorlarga berilgan pullar	45
Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tayyorlash uchun tayyorlov korxonalariga berilgan pullar	46
Qishloq xo'jaligi faoliyati bilan shug'ullanuvchi subyektlarga berilgan pullar	47
— Paxta yig'im-terimi ishtirokchilariga berilgan pullar	47(01)
— G'alla yig'im-terimi ishtirokchilariga berilgan pullar	47(02)
— Qishloq xo'jaligi subyektlariga oylik va boshqa ish haqlariga berilgan pullar	47(03)
Pensiya, nafaqa va sug'urta qoplamasi to'lovlariga berilgan pullar	50
— Budjet tashkilotlariga pensiya, nafaqa va boshqa shu kabi to'lovlarga berilgan pullar	50 (01)
— Xalq banki filiallari orqali bolalar nafaqalarini tarqatish uchun berilgan pullar	50 (02)

— Fuqarolarning jamg'arib boriladigan pensiya hisob raqamlaridan berilgan pullar	50 (03)
— Xo'jalik hisobidagi xo'jalik subyektlariga pensiya, nafaqa va boshqa shu kabi to'lovlar uchun berilgan pullar	50 (04)
— Sug'urta qoplamasi to'lovlarga berilgan pullar	50 (05)
Xo'jalik subyektlariga dividendlarni to'lash uchun berilgan pullar	51
Bank plastik kartochkalaridan berilgan naqd pullar	52
— Bankomatlar orqali berilgan naqd pullar	52(01)
— Bank kassalaridagi terminallar orqali berilgan naqd pullar	52 (02)
Boshqa maqsadlar uchun berilgan pullar	53
— Naqd pulda berilgan mikro kreditlar	54 (01)
— Xorijiy banklar kredit liniyalari bo'yicha naqd pulda berilgan kreditlar	54 (02)
Omonat hisob raqamlaridan berilgan pullar	55
— Naqd pullarni topshirish hisobiga shakllangan omonatlarga berilgan pullar	55(01)
— Ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlarni naqd pulsiz kelib tushishi hisobiga shakllangan omonatlarga berilgan pullar	55(02)
— Boshqa maqsadlar ko'rsatilgan holda naqd pulsiz kelib tushishi hisobiga shakllangan omonatlar	55 (03)
tushgan omonatlarga berilgan pullar	56
Valyuta ayirboshlash shoxobchalarida chet el valyutasini sotib olish uchun qilingan "so'm" dagi chiqimlar	57
Pochta aloqasi korxonalariga berilgan yordam pullari	59
Ja'mi chiqim: (40-59- ramzlar bo'yicha)	0
Tijorat banki (bo'limi) barcha (ichki) kassalariga jo'natish (o'tkazish) uchun mazkur bank bo'limi 10101-aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	60
— Tijorat banki bo'limi valyuta ayirboshlash shoxobchasi kassasiga jo'natish (o'tkazish) uchun mazkur bank bo'limi 10101-aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	60 (01) 60 (02)
— Tijorat banki bo'limi bankomatlariga qo'yish (kirim qilish) uchun mazkur bank bo'limi 10101-aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	*
— Minibanklar kassalariga va bank binosida joylashmagan kassalarga jo'natish uchun mazkur bank bo'limi 10101-aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	60 (03)
— Tijorat banki bo'limi 10102-naqd pullar zaxirasiga o'tkazish uchun mazkur bank bo'limi 10101-aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	60 (04)
Tijorat banki (bo'limi) barcha (ichki) kassalariga jo'natish (o'tkazish) uchun 10101-aylanma kassadan tashqari, boshqa kassalaridan chiqim qilingan yordam pullari -Tijorat banki (bo'limi) 10101-aylanma kassasiga o'tkazish uchun 10102-naqd pullar zaxirasidan chiqim qilingan pullar	61 61 (01)
-Tijorat banki (bo'limi) boshqa kassalariga jo'natish (o'tkazish) uchun valyuta ayirboshlash shoxobchasi kassasidan chiqim qilingan pullar	61 (02)
-Tijorat banki (bo'limi) boshqa kassalariga berish maqsadida bankomatlardan olingan, chiqimqilingan pullar	61 (03)
— Tijorat banki (bo'limi) boshqa kassalariga jo'natish (o'tkazish) uchun mini banklar kassalaridan va bank binosida joylashmagan kassalardan chiqim qilingan pullar	61 (04)
Kun oxiriga MB HBB HKKM ning kassasidagi naqd pullar qoldiqlari	69

— Kun oxiriga MB XBB XKKM 10101-aylanma kassasidagi naqd pullar qoldiqlari	69 (01)
— Kun oxiriga MB HBB HKKMga 10109-yo'ldagi naqd pullarda aks ettirilgan naqd pullar qoldiqlari	69 (02)
Tijorat banki (bo'limi) ga madad puli berish uchun MB XBB XKKM aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	71
MB XBB HKKMga yoki tijorat banki (bo'limi) ga jo'natish uchun tijorat banki(bo'limi)ning 10101-aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	72
MB HBB HKKM aylanma kassasiga jo'natish uchun tijorat banki (6o'limi) ning 10101-aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	72(01)
— Boshqa tijorat banki(o'ulimi)ga jo'natish uchun tijorat banki (bo'limi)ning 10101-aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	72(03)
— Mazkur tijorat bankining boshqa bo'limiga jo'natish uchun tijorat banki (bo'limi) ning 10101-aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	72 (04)
MB zaxira fondiga o'tkazish uchun MB XBB XKKM aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	73
— MB zaxira fondini to'ldirish uchun MB HBB HKKM aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	73(01)
— MB HBB HKKM aylanma kassasidagi "yaroqsiz" pullarni MB zaxira fondidagi "yaroqli" pullarga almashtirish uchun XKKM aylanma kassasidan chiqim qilingan pullar	73 (02)
Jami: Bank kassalaridan chiqim qilinib, jo'natilgan (o'tkazilgan) madad pullari (60-73 ramzlar buyicha)	(ramzsiz)
Hammasi: Chiqim bo'yicha (40-73 ramzlar jami)	(ramzsiz)

6.4. Bank kassalariga naqd pul tushumi va inkassatsiya ishlarini tashkil qilish

Pul tushumlarini turli xil yo'llar bilan bank kassasiga topshirilishi inkassatsiya deb yuritiladi.

Bugungi kunda pul tushumlari quyidagi tartibda inkassatsiya qilinadi:

- to'g'ridan-to'g'ri bank kassasiga (kunduzgi va kechki) xo'jaliklar tomonidan naqd pullarni topshirish;
- inkassatorlarga - keyinchalik bank muassasalariga topshirish uchun;
- tashkilotlar qoshidagi birlashgan kassalarga-keyinchalik bank muassasalariga topshirish uchun;
- aloqa korxonalariga - bank muassasalari hisob raqamlariga o'tkazish uchun topshirishlari mumkin;
- XB muassasalariga - keyinchalik bank muassasasiga o'tkazish uchun.

Xo'jalik subyektlari naqd pul qoldig'ining belgilangan limitidan ortiqcha bo'lgan qismini bank muassasasi bilan kelishilgan tartibda va

muddatlarda o'zining bankidagi hisob raqamlariga kiritish uchun yuqoridagi yo'llar bilan bankka topshirishlari shart.

Pul tushumlarini o'z vaqtida va to'liq topshirilishi bo'yicha doimiy nazorat o'rnatilgan. Bu nazorat soliq tashkiloti tomonidan olib boriladi. Banklar tomonidan nazoratni olib borish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

Har bir bank muassasasi doimiy tushumga ega bo'lgan korxonalar, tashkilotlar ro'yxatini tuzib, unga asosan kunlik pul tushumlarining o'z vaqtida va to'liq topshirilishi ustidan nazorat olib boradi. Doimiy pul tushumiga ega bo'lmagan tashkilotlarga esa ular rahbarlari bilan kelishilgan holda pul tushumlarini topshirish tartibi va muddatlarini belgilab beradi.

Mamlakatda xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul tushumini inkassatsiya qilish va bank bo'limlari o'rtasida qimmatliklarni tashish UzR MB huzuridagi xo'jalik hisobidagi inkassatsiya birlashmasining hududiy boshqarmalari va bo'limlari tomonidan O'z R ning amaldagi qonunlariga muvofiq tomonlar tuzgan shartnomalar asosida amalga oshiriladi.

Bu shartnoma uch tomonlama, bank, mijoz va inkassatsiya xizmati o'rtasida tuziladi. O'zR MB xuzuridagi xo'jalik hisobidagi inkassatsiya birlashmasi mustaqil xo'jalik hisobidagi tashkilot bo'lib, u o'z nizomi asosida ish yuritadi.

Inkassatsiya xizmati xodimlari tegishli tartib-qoidalar asosida ishga qabul qilinib, ular bilan shartnoma tuziladi.

Naqd pul mablag'larini inkassatsiya qilish xizmatlari xo'jalik yurituvchi subyektlardan vositachilik to'lovlarini undirilmagan holda pul tushumlarini inkassatsiya qiladilar. Keyinchalik ushbu ishlar bilan bog'liq xarajatlar banklar tomonidan bank bo'limi va inkassatsiya xizmati o'rtalarida tuzilgan ikki tomonlama shartnoma asosida inkassatsiya xizmati har oyda taqdim etadigan to'lov hisoblari bo'yicha qoplanadi.

Inkassatorlar tomonidan pul tushumi yig'iladigan xo'jalik subyektlari ro'yxati maxsus kitobda ro'yxatga olinadi va kompyuterlarga kiritiladi. Har bir xo'jalik subyekti uchun har oyda tashrif varaqasi tuzilib, unga subyekti ro'yxatga olingan raqam beriladi. Pul tushumining hajmiga qarab, xo'jalik subyektlariga tegishli tartibda zarur xaltalar sotiladi.

Xo'jalik subyekti tomonidan plombir (xo'jalik subyekti qisqartirilgan nomi yozilgan) 3 nusxada bankka taqdim etishi kerak.

Har bir xo'jalik subyekti inkassatorlarga pul topshirayotganda xaltalarga ilova qaydnomasini 3 nusxada yozib beradilar. 1-nusxa - inkassatsiya xaltasiga; 2-nusxa - inkassatorga; 3-nusxa - mijozda qoladi.

Pul solingan xaltani qabul qilishdan avval inkassator pul topshiruvchiga fotosurati bo'lgan shaxsiy guvohnomasini, pul tushumini olish uchun tegishli shakldagi ishonchnomani, tashrif varaqasini taqdim etishi kerak. Pul topshiruvchi javobgar shaxs inkassatorga pul solingan xaltani topshirishda tashrif varaqasida ko'zda tutilgan barcha yozuvlarni qayd etadi.

Pul solingan xaltalarni qabul qilib olishda inkassator quyidagilarni tekshiradi:

- xaltaning yaroqliligi va butligi;
- uning to'g'ri plombirlanganligini (plomba izining aniqligi va namuna bilan birligi);
- qabul qilinayotgan va topshirilayotgan xaltalarning raqamlari tashrif varaqasida, yukxati va kvitansiyada ko'rsatilgan raqamlarga mos kelishi;
- xo'jalik yurituvchi subyektning javobgar shaxsini yukxat va kvitansiyalarga imzo qo'yganligi;
- tashrif varaqasida ko'rsatilgan pul tushumi summasining yukxat va kvitansiyadagi yozuvlarga mos kelishini hamda raqam va so'z bilan yozilgan summalarning o'zaro mos kelishi;
- kvitansiyaning 3-nusxasiga imzo qo'yib, unga sana, qabul qilib olinayotgan xaltaning raqamini yozib, yo'nalish muhrini bosadi. Shundan so'ng xo'jalik yurituvchi subyektning javobgar shaxsiga bo'sh xaltani beradi.

Banklarga olib kelingan pul tushumli xaltalarni inkassatorlar bankning kechki kassasiga nazoratchi-buxgalterga topshiradilar. Xaltalar tegishli daftarlarga imzo qo'yilgan holda topshiriladi. O'z navbatida, kassir naqd pul solingan xaltalarni qabul qilib olishda quyidagilarni tekshiradi:

- pul solingan xaltalarning butligi (yirtiq, yamoq);
- plomba izining aniqligi va tasdiqlangan namunalarga mos kelishi;
- xaltalar raqamlarining yukxatlarda ko'rsatilgan raqamlarga mos kelishi;
- tanga solingan qoplarning soni, tushumning umumiy summasi yukxatlarda ko'rsatilganiga mos kelishi va boshqalar.

Agar nuqsonli xalta aniqlansa, u holda kassir, nazoratchi buxgalter va inkassator ishtirokida xalta ochilib, uning ichidagi qimmatliklar sanaladi. Kamchilik aniqlansa, 3 nusxada dalolatnoma tuziladi. Unga barcha qatnashgan shaxslar imzo qo'yadilar.

- 1-nusxa - bank yig'ma jildiga;
- 2-nusxa - tergov organlariga;

3-nusxa - pul topshirgan xo'jalik subyektiga beriladi.

Pul tushumlarini o'z vaqtida kelib tushishini ta'minlash va bankdan tashqari muomalasini qisqartirish bo'yicha VM №280 (5.08.02 y. dagi) sonli qaroriga asosan inkassatorlik guruhi tarkibiga DS xizmatining xodimini kiritish majburiy qilib belgilandi. Bu esa pul muomalasini mustahkamlashga yordam beradi.

Qisqacha xulosa

Pul muomalasi pulning doimo aylanishda bo'lishi, o'z vazifalarini uzluksiz bajarib turishi orqali namoyon bo'ladi. Ya'ni naqd va naqd bo'lmagan pullarning o'z vazifalarini bajarishidagi harakati pul muomalasini keltirib chiqaradi.

Har bir davlatda pul muomalasi ma'lum qonun va qoidalar asosida tartibga solib turiladi.

Kassa aylanishlarini tuzishdan asosiy maqsad naqd pulga bo'lgan ehtiyojni butun respublika hududlar va bank muassasalari bo'yicha aniqlash hamda pul muomalasini barqarorlashtirish tadbirlarini ishlab chiqishni amalga oshirishdan iborat. Kassa aylanishlari prognozi barcha naqd pullarning bank kassalariga kelib tushish manbalari va hajmini, korxonalar va tashkilotlar, muassasa va alohida shaxslarga beriladigan barcha naqd pullarning miqdori va ularning qanday maqsadga yo'naltirilganligini hamda emissiya natijasi, ya'ni pulni muomalaga chiqarish yoki muomaladan olish holatini o'zida aks ettiradi.

Nazorat uchun savollar

1. Pul tushumlarini inkassatsiya qilish tartibi qanday amalga oshiriladi?
2. Pul muomalasini prognozlashtirish qanday amalga oshiriladi?
3. Kassa aylanishlarini tuzishdan asosiy maqsad nima?

Tayanch iboralar

Prognozlashtirish; pul islohoti; balans; pul qoldig'i; kassa rejasi; depozitlar; kirim moddolari; chiqim moddolari; ramzlar; kassa oboroti; kassa buyurtmanomasi; omonatlar; monitoring; inkassatsiya.

VII bob. EMISSIYA-KASSA OPERATSIYALARINI TASHKIL ETISH

7.1. Emission operatsiya tushunchasi. Emissiya turlari, pul belgilarining kafolatlanishi

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mamlakatda pul muomalasini tartibga soluvchi yagona bank hisoblanadi. Markaziy bankning asosiy funksiyalaridan biri emissiya operatsiyasi hisoblanadi. "Emissiya" so'zi lotinchadan olingan bo'lib, "miqdor" degan ma'noni bildiradi. Bugungi kunda emissiya operatsiyalari nafaqat muomalaga pul chiqarish va olish balki soxta pullarni aniqlash kabi ishlarni o'z ichiga oladi.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yagona emissiya va zaxira banki hisoblanadi. Unga O'zbekiston Respublikasi hududida pulni muomalaga chiqarish va muomaladan qaytarib olishning yagona huquqi berilgan. U tomonidan O'zbekiston Respublikasi banklari o'rtasida naqd pul birligini boshqarish tartibi amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy funksiyalaridan biri pul emissiyasi vazifasini bajarishdir, ya'ni muomalaga pul chiqarish va muomaladagi ortiqcha pul belgilarini muomaladan olish Markaziy bankka yuklatilgan. Emissiya operatsiyalarini bajarish uchun pul zaxira fondlari bo'lishi lozim.

Markaziy bank emissiya operatsiyalarini bajarish maqsadida, Markaziy bank tasarrufidagi bududiy boshqarmalarida hisob-kitob kassa markazlari va ularning filiallarini ochadi. Bunda banklarni naqd pul bilan ta'minlash va ulardan limitdan ortiqcha bo'lgan kassa qoldiqlarini qabul qilish uchun Markaziy bank ruxsati bilan pul chiptalari metall tangalarning zaxira fondlari tashkil etiladi.

Naqd pul, pul belgilari va tangalar ko'rinishida bo'ladi. Markaziy bank pul chiptalari va tangalarining zaxira fondlari uning ruxsati bilan hisob-kitob kassa markazi va ularning filiallaridagi pul omborlarida tashkil etiladi. Ruxsat olish uchun Markaziy bank tasarrufidagi hududiy bosh boshqarmalari Markaziy bankning emissiya kassa operatsiyalari departamentiga ruxsat berish to'g'risidagi zaxira fondini ochish zarurligiga asoslangan iltimosnoma va pul omborining to'ldirilgan pasportini taqdim etadi.

7.2. Emissiya operatsiyalarini tashkil etish qoidalari

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank boshqarmasi zaxira fondlarini ochish to'g'risidagi materiallarni ko'rib chiqadi. Boyliklar saqlanishi, ularga doir operatsiyalar bajarilishini O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining me'yoriy hujjatlarida ko'rsatilgan me'yorlarga muvofiq ta'minlash uchun zarur bo'lgan barcha shart-sharoit mavjudligini tekshiradi. Shundan so'ng zaxira fondlarini tashkil etish uchun ruxsatnomani beradi. Shu bilan birga zaxira fondlarining limitlari ham belgilab beriladi.

Zaxira fondlarining belgilangan limitidan oshib ketishiga ruxsat etiladi. Zaxira fondlarining limit ko'rinishidagi hajmi quyidagi tartibda belgilanadi:

Markaziy bank zaxira fondlari limitini butun respublika bo'yicha tasdiqlaydi va Markaziy bank tasarrufidagi hududiy bosh boshqarmalari zaxira fondlari limitini belgilaydi, shu bilan birga Markaziy bank tasarrufidagi hududiy bosh boshqarmalari belgilangan zaxira fondlari limiti doirasida hisob-kitob kassa markazlari va ularning filiallari uchun zaxira fondlari limitini belgilab boradi. Bunda zaxira fondlarining belgilangan limiti pul belgilari bo'yicha - bank kassasidan bir oyda olinadigan naqd pulning o'rtacha miqdoridan, tangalar bo'yicha yarim yillik o'rtacha chiqimdan kam bo'lmasligi kerak.

Zaxira fondlariga qo'shimcha olingan pul belgilari va tangalar zaxira fondlari hisobiga ilova hujjatlarida ko'rsatilgan miqdorda to'liq kiritiladi.

Hisob-kitob kassa markazining zaxira fondlari eskirgan pul belgilari qoldig'i belgilangan limitga kiritilmaydi. Zaxira fondlari temir javonlarda va po'lat seyflarda saklanadi. Pul belgilari va tangalarning zaxira fondlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ixtiyorida bo'lib, faqat O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank boshqaruvi raisining yoki boshqaruv raisi o'rinbosarining muomalaga pul chiqarish yoki ularni O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining boshqa mintaqaviy hisob-kitob kassa markazlariga jo'natish haqidagi yozma ko'rsatmasi asosida sarflanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank boshqarmalarining rahbarlari zaxira fondlarini tasarruf etadilar. Mintaqaviy hisob-kitob kassa markazlarining filiallari rahbarlari esa ularni lavozimiga tayinlash to'g'risidagi buyruq asosida zaxira fondlariga doir operatsiyalarni amalga oshiradilar. Markaziy bank bosh muassasasida zaxira fondlarida saqlanuvchi pul belgilari va tangalar shu muassasa rahbarlari, bosh

buxgalter va kassa mudirlarining bevosita javobgarligida bo'ladi. Zaxira fondlari ba'zan to'ldirilib turiladi.

7.3. Zaxira fondi va oborot kassasi, emissiya operatsiyalarni tashkil etishda ularning roli. Emissiya operatsiyalarini muvofiqlashtirish

Markaziy bank mintaqaviy hisob-kitob kassa markazlarining pul belgilari va tangalari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining farmoyishiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi ichidagi boshqa hisob-kitob kassa markazlarining zaxira fondlarini to'ldirish uchun yuborilishi mumkin. Zaxira fondlariga qo'shimcha olingan pul belgilari va tangalar zaxira fondlariga ilova hujjatlarida ko'rsatilgan miqdorda to'liq kiritiladi. Zaxira fondlari hisobiga kiritilishidan oldin pul belgilari va tangalar belgilangan tartibda bog'lamlab, dastalab va ustki yorliqlardagi yozuvlar bo'yicha tekshirilib chiqiladi. Agar pullar tartibsiz o'ralgan bo'lsa, ular qayta sanaladi. Pul ortiqcha chiqishi ham mumkin, ortiqcha chiqqan pul summasi qanchaligidan qat'i nazar, pul oluvchi bankning aylanma kassasiga kiritiladi va bank daromadiga kirim qilinadi. Aksincha kamomad chiqsa, kamomad summasi aylanma kassasi hisobidan qoplanadi va jo'natuvchi bankning aybdor shaxslaridan undirib olish uchun alohida olishi lozim bo'lgan hisobvaraqqa kirim qilib qo'yiladi. Pul belgilarining haqiqiy yoki qalbaki ekanligi, to'lovga yaroqli yoki yaroqsiz ekanligi ham tekshiriladi. Qalbaki pul belgilarini aniqlashda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maxsus ko'rsatmalariga amal qilinadi.

Zaxira fondlarining limiti quyidagicha belgilanadi:

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki zaxira fondlari limitini umuman respublika bo'yicha tasdiqlaydi. Shu bilan birga Markaziy bank boshqarmalari va Markaziy bankning mintaqaviy hisob-kitob kassa markazlari uchun zaxira fondlari limitini belgilab beradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank boshqarmasi belgilangan zaxira fondlari limiti doirasida o'ziga bo'ysunuvchi hisob-kitob kassa markazlari uchun zaxira fondlari limitini belgilab beradi. Bunda zaxira fondlarining belgilangan limiti pul belgilari bo'yicha bank muassasasi kassasidan bir oyda olinadigan naqd pulning o'rtacha miqdoridan, tangalar bo'yicha yarim yillik o'rtacha chiqimdan kam bo'lmashligi kerak.

Har bir bankning aylanma kassasiga limit o'rnatiladi. Aylanma kassalariga limit quyidagi tartibda belgilanadi:

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki butunlay respublika bo'yicha aylanma kassalar limitini belgilaydi;

- Markaziy bank viloyat bosh boshqarmalarining boshliqlari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Markaziy bank boshqarmasi, Toshkent shahar bosh boshqarmasi boshliqlari Markaziy bank boshqaruvi tasdiqlagan aylanma kassasi limiti doirasida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining hisob-kitob kassa markazlari aylanma kassalari va tijorat banklari boshqarmalarining operatsiya kassalari limitlarini belgilaydi. Ya’ni Markaziy bank tasarrufidagi hududiy bosh boshqarmasi Markaziy bank tasdiqlagan aylanma kassasi limiti doirasida hisob-kitob kassa markazi va ular filiallarining aylanma kassalari limitlarini belgilaydi. Aylanma kassa limitlari kun oxirida belgilanadi. Belgilangan limit summasi qayd etiladi va unga bank rahbari, bosh buxgalteri, kassa mudiri imzo chekadi.

Barcha mulkchilik shaklidagi tijorat banklarining aylanma kassalari O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsatnomasiga ko‘ra ochiladi.

Aylanma kassalaridan zaxira fondlariga pul qo‘yish topshiriqlari quyidagi tartibda belgilanadi:

- Markaziy bank aylanma kassasidan zaxira fondlariga pul qo‘yish yuzasidan Markaziy bank tasarrufidagi hududiy bosh boshqarmalariga topshiriq belgilaydi;

- Markaziy bank tasarrufidagi hududiy bosh boshqarmalari Markaziy bankdan olingan topshiriq summasi doirasida banklarga naqd pullarni operatsiya kassasidan hisob-kitob kassa markazining aylanma kassasiga qo‘yish bo‘yicha topshiriq belgilaydilar.

Bank muassasalari korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, xususiy shaxslarga kassaga kelayotgan pullar hisobidan, shuningdek, operatsiya kuni boshida aylanma kassalarida mavjud bo‘lgan pul qoldig‘i hisobidan naqd pul beradilar.

Mavjud bo‘lgan pul mablag‘lari yaqin kunlarda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan to‘lovlar uchun yetarli bo‘lmasa, hisob-kitob kassa markazi Markaziy bankning Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Toshkent shahar va viloyatlar boshqarmalaridan aylanma kassasi uchun yetmayotgan summa miqdorida pul so‘raydilar. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki va Markaziy bank boshqarmasining aylanma kassasiga mablag‘ berish uchun hisob-kitob kassa markazlarining buyurtmanomalarini olgach, aylanma kassalariga mablag‘ berishga ruxsat berish masalasini ko‘rib chiqadi va buyurtma bo‘yicha tijorat banklariga berilishi lozim bo‘lgan naqd pul summasini belgilaydi.

Tijorat banklari filiallari aylanma kassalarini naqd pul mablagʻlari bilan taʼminlash tijorat bankining vakillik hisob-varaqlaridagi mablagʻlar doirasida, zarur hollarda Markaziy bank Hududiy bosh boshqarmasining hisob-kitob kassa markazlaridagi zaxira jamgʻarmalaridan foydalangan holda cheklanmagan miqdorda amalga oshiriladi.

Markaziy bank Hududiy bosh boshqarmasi zarur hollarda oʻzining aylanma kassasini Markaziy bankning zaxira jamgʻarmasidan zarur miqdorda naqd pullar bilan taʼminlashga ruxsat soʻrab Markaziy bankka murojaat qilishi mumkin. Naqd pul bilan taʼminlash haqidagi telegrammalar Markaziy bank Hududiy bosh boshqarmasi rahbari tomonidan imzolanib, Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki Pul muomalasi departamentiga yuboriladi. Aylanma kassasini naqd pul bilan taʼminlash haqidagi telegrammada quyidagilar koʻrsatiladi:

-beshta belgidan iborat nazorat raqami, bunda dastlabki uch raqam, Markaziy bank Hududiy bosh boshqarmasi aylanma kassasiga naqd pul berish haqidagi oxirgi marta olingan ruxsatnoma raqamining oxirgi uchta raqamiga toʻgʻri keladi, oxirgi ikki raqami esa telegrammaning raqamiga toʻgʻri keladi;

- aylanma kassasini taʼminlash haqida buyurtma (kod bilan);

- taʼminlanishi zarur boʻlgan naqd pul summasi (kod bilan) Markaziy bank hududiy bosh boshqarmasi aylanma kassasini taʼminlash hisob-kitobini tijorat banklari buyurtmalarini hisobga olgan holda amalga oshiradi.

Aylanma kassasini Markaziy bank zaxira jamgʻarmasidan naqd pul bilan taʼminlash boʻyicha ruxsatnoma buyruq asosida zaxira jamgʻarmalarini tasarruf etish huquqi berilgan Markaziy bank raisining oʻrinbosari tomonidan imzolanadi.

Markaziy bank hududiy bosh boshqarmasi aylanma kassasidan tijorat banklarining aylanma kassalariga naqd pullarni yetkazish “Tijorat banklarida kassa ishini tashkil etish, inkassatsiya va qimmatliklarni tashishga doir yoʻriqnoma”ga muvofiq amalga oshiriladi.

Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki tarkibiy boʻlinmalari Markaziy bank Hududiy bosh boshqarmasi aylanma kassasini naqd pul bilan mustahkamlash boʻyicha buyurtmalar, berilgan ruxsatnomalar va ularning ishlatilishi boʻyicha hisobini yuritadilar.

Muomalaga pul chiqarish uchun emissiya ruxsatnomasiga quyidagilar tomonidan imzo chekiladi:

a) Markaziy bankda - Markaziy bank raisi;

b) Markaziy bank tasarrufidagi hududiy bosh boshqarmalarida - bosh boshqarma boshlig'i.

Emissiya ruxsatnomalari - Markaziy bank tasarrufidagi hududiy bosh boshqarma boshlig'iga pullarni zaxira fondlaridan aylanma kassasiga olingan ruxsatnomalar bo'yicha ko'rsatilgan summalar doirasida o'tkazishga ruxsat berish, hisob-kitob kassa markazlari direktorlariga pullarni zaxira fondlaridan aylanma kassasiga Markaziy bank tasarrufidagi hududiy bosh boshqarmalarining muhri bosilgan har bir ruxsatnomalarning summasi doirasida o'tkazish huquqlarini beradi. Zaxira fondlaridan aylanma kassaga pul o'tkazish uchun berilgan emissiya ruxsatnomalarida pulning banknota va tangalarga ajratilgan umumiy summasi ko'rsatiladi.

Markaziy bank hisob-kitob kassa markazining rahbari naqd pul aylanmasiga bo'lgan ehtiyojga qarab muomalaga banknota va tangalarni chiqarish me'yorini belgilaydi. Zaxira fondlaridan aylanma kassasiga pul o'tkazish uchun emissiya ruxsatnomalaridan Markaziy bank boshqarmalari ruxsatnomani olgan kundan tashqari 10 ish kuni davomida, Markaziy bankning hisob-kitob kassa markazlari ruxsatnoma olingan kundan tashqari 4 ish kuni davomida to'liq yoki qisman foydalanishlari mumkin.

Eng avval, olingan emissiya ruxsatnomasining mazmuni va to'g'ri rasmiylashtirilganligini tekshirish hamda kod to'g'ri talqin etilishini ta'minlash talab etiladi. Emissiya ruxsatnomasidagi summa nazorat kaliti bilan solishtiriladi. Emissiya ruxsatnomasining raqami, mansabdor shaxslarning imzolari borligi tekshirilib ko'riladi. Shundan so'ng, ushbu emissiya ruxsatnomasi hisob-kitob markazlarida yuritiladigan maxsus daftarga ro'yxatga olinadi. Shu daftarda zaxira fondlaridan olingan pul summasi qayd etiladi.

Tijorat banklari aylanma kassasiga kerakli pul mablag'larini olish uchun Markaziy bankning viloyat, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahar bosh boshqarmasining pul muomalasi bo'limiga oldindan buyurtma beradilar va emissiya ruxsatnomasi asosida naqd pulni Markaziy bankning hisob-kassa markazi aylanma kassasidan yoki inkassatorlar orqali oladilar. Operatsiya kassasining qoldig'i limitdan oshib ketgan taqdirda tijorat banki muassasasi mansabdor shaxslari aynan shu pulni operatsiya kassasining limitdan ortiqcha qoldig'ini Markaziy bank hisob-kitob kassa markazining aylanma kassasiga topshirishlarini tashkil etishlari yoki O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qoshidagi inkassatsiya birlashmasining inkassatorlari orqali boshqa tijorat hankini qo'shimcha mablag' bilan ta'minlashni tashkil etishlari lozim. Operatsiya kassasining qoldig'i hech vaqt limitdan oshib ketmasligi maqsadga

muvofiq. Emissiya ruxsatnomasiz muomalaga pul chiqarish, muomalaga emissiya ruxsatnomasida ko'zda tutilgan summadan ko'p miqdorda va ruxsatnomadan foydalanish muddati tugagandan so'ng pul chiqarish, zaxira fondlariga pul o'tkazish topshiriqlari bajarilmasligi, aylanma kassalari limiti oshib ketishi emissiya -kassa intizomini buzish hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahar hamda hududiy Bosh boshqarmalari hisob-kitob kassa markazlarida emissiya operatsiyalari hisobini yuritish va nazoratini olib borish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida buxgalteriya hisobi hisobvaraqlar rejasiga muvofiq ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlari ochilgan.

Hozirgi kunda respublikamizda emissiya-kassa operatsiyalarini olib borish ishlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida kassa ishini tashkil etish va qimmatliklarni tashishga doir yo'riqnomaga muvofiq amalga oshirilib kelinmoqda.

Qisqacha xulosa

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki zaxira fondlari limitini umuman respublika bo'yicha tasdiqlaydi. Shu bilan birga Markaziy bank boshqarmalari va Markaziy bankning mintaqaviy hisob-kitob kassa markazlari uchun zaxira fondlari limitini belgilab beradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank boshqarmasi belgilangan zaxira fondlari limiti doirasida o'ziga bo'ysunuvchi hisob-kitob kassa markazlari uchun zaxira fondlari limitini belgilab beradi. Bunda zaxira fondlarining belgilangan limiti pul belgilari bo'yicha bank muassasasi kassasidan bir oyda olinadigan naqd pulning o'rtacha miqdoridan, tangalar bo'yicha yarim yillik o'rtacha chiqimdan kam bo'lmasligi kerak.

Har bir bankning aylanma kassasiga limit o'rnatiladi. Aylanma kassalariga limit quyidagi tartibda belgilanadi:

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki butunlay respublika bo'yicha aylanma kassalar limitini belgilaydi;

- Markaziy bank viloyat bosh boshqarmalarining boshliqlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Markaziy banki boshqarmasi, Toshkent shahar bosh boshqarmasi boshliqlari Markaziy bank boshqaruvi tasdiqlagan aylanma kassasi limiti doirasida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining hisob-kitob kassa markazlari aylanma kassalari va tijorat banklari boshqarmalarining operatsiya kassalari limitlarini belgilaydi. Ya'ni Markaziy bank tasarrufidagi hududiy bosh boshqarmasi

Markaziy bank tasdiqlagan aylanma kassasi limitl doirasida hisob-kitob kassa markazi va ular filiallarining aylanma kassalari limitlarini belgilaydi. Aylanma kassa limitlari kun oxirida belgilanadi. Belgilangan limit summasi qayd etiladi va unga bank rahbari, bosh buxgalteri, kassa mudiri imzo chekadi.

Barcha mulkchilik shaklidagi tijorat banklarining aylanma kassalari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsatnomasiga ko'ra ochiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Emissiya nima?
2. Emission operatsiya tushunchasi.
3. Markaziy bankning hisob-kitob kassa zaxira fondlari nima maqsadda ochiladi?
4. Zaxira fondlarining limiti qanday belgilanadi?
5. Aylanma kassalariga limit qanday tartibda belgilanadi?
6. Aylanma kassalaridan zaxira fondlariga pul qo'yish topshiriqlari qanday tartibda helgilanadi?
7. Emissiya ruxsatnomasiga kimlar imzo chekadilar?

Tayanch iboralar

Emissiya; pul belgilari; kafolat; zaxira; pul belgilari; tangalar; departament; zaxira fondi; aylanma kassa; telegramma; nazorat raqami; buyurtma; qimmatliklar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Qonunlar, Prezident farmonlari, qarorlari va hukumat qarorlari

1. O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi (yangi tahriri) Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari. 1-3. –T.: 2004, 23-47-betlar.

2. O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonuni. 1995-yil 21-dekabr. Ushbu Qonunga O‘zbekiston Respublikasi 2002-yil 15-dekabrda 175-P-sonli Qonunining XII bobi, 2002-yil 13-dekabrda 447/11-sonli Qonunining VIII bobi bilan so‘nggi o‘zgartirishlar kiritilgan. O‘zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. -T.: O‘zbekiston, 2003, 7-29-betlar.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni. 1996-yil 25-aprel. O‘zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. - T.: O‘zbekiston, 2003. 30-46-betlar.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 5-avgustdagi PK 147-sonli “Banklardagi depozit hisobvaraqlardan naqd pul to‘lovlarini uzluksiz ta‘minlash kafolatlari to‘g‘risida”gi Qarori. O‘zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari. 1-11. –T.: 2005. 19-28-betlar.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 16-fevraldagi PK-10-sonli “Eksport-import operatsiyalarini tartibga solish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. O‘zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari. 1-4. –T., 2005. 35-6.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 15-aprelda PK-56-sonli “Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. O‘zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari. 1-5. – T., 2005. 47-51-betlar.

7. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 15-yanvardagi 24-sonli “Bank tizimini isloh qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. O‘zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. - T.: O‘zbekiston, 2003. 112-116-betlar.

8. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 5-avgustdagi 280-sonli “Pul mablag‘larini bankdan tashqari muomalasini yanada qisqartirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. O‘zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. - T.: O‘zbekiston, 2003. 156-159-betlar.

9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 4-fevraldagi 63-sonli "Pul-kredit ko'rsatkichlarini tartibga solish mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. O'zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo'yicha qonunchilik hujjatlari to'plami. - T.: O'zbekiston, 2003. 178-179-b.

10. Karimov I.A. Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, investitsiya va moliyaviy barqarorlik to'g'risida. - T.: O'zbekiston, 2005, 528 b.

11. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. -T.: O'zbekiston, 1995, 270 b.

12. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. - T.: O'zbekiston, 1999, 486.

13. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: O'zbekiston, 1998, 686 b.

II. Maxsus adabiyotlar

1. Баринов Е.А. Валютно-кредитные отношения во внешней торговле. - М.: Федеративная Книготорговая Компания, 1998. -272 с.

2. Баринов Е.А. Рынки: валютные и стенные бумаги. – М.: Экзамен, 2001.-608 с.

3. Берже Пер. Денежный механизм. - М.: АО группа "Прогресс", 1993. -144с.

4. Братко А.Г. Центральный банк в банковской системе России. - М.: SPARK, 2001. -335 с.

5. Буренин А.Н. Рынки производных финансовых инструментов. - М.: INFRA-M, 1996. -368 с.

6. Буренин А.Н. Фьючерсные, форвардные и опционные рынки. - М.: Trivola, 1995. -240с.

8. Boboqulov T. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash: muammolari va yechimlar. - T.: Fan va texnologiya, 2007 y.

9. Валовая Т.Д. Валютный курс и его колебания. – - М.: АО «Финстатинформ», 1995. - 92 с.

10. Вахабов А.В. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. -Т., 2003. -260 с.

11. Davlatning makroiqtisodiy siyosati. – T.: Akademiya, 2007.

12. Эдвин Дж. Долан, Колин Д. Кемпбелл. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика: пер.с. англ. - М., 1996. -448 с.

13. Душаев Б. М. Монетарная политика. - T.: IQTISOD MOLIYA, 2005. -120 с.

14. Дениле Джон. Международный бизнес: внешняя среда и деловые операции. Пер с англ. -М.: DELO Ltd, 1994. -784 с.
15. Джумаев Н.Х., Кудайбергенов Ж.Ш. Международные финансовые отношения. Валютный курс и их регулирования. -Т.: IQTISOD MOLIYA, 2006, -132 с.
16. Jumaev N.X., Maxsumov E.M. Xalqaro moliya munosabatlari: Valyuta operastiyalarini boshqarish mexanizmi. - T.: IQTISOD MOLIYA, 2006, 128 b.
17. Иришев Б.К. Денежно-кредитная политика: концепция и механизм. -Алма-Ата.: Гилим, 1990.
18. Казимагамедов А.А., Илясов С.М. Организация денежно-кредитного регулирования. -М.: Финансы и статистика, 2001. -272 с.
19. Кидуэлл Д.С., Петерсон Р.Л., Блекуэлл Б.У. Финансовые институты, рынки и деньги. - Спб.: Питер, 2000. -752 с.
20. Красавина Л.Н. Деньги и регулирования денежного обращения: теория и практика. -М.: Финансы и статистика, 2002. -222 с.
21. Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения: 2-е изд., перераб. И допол. -М.: Финансы и статистика, 2003.-608 с.
22. Крашенинников В.М. Валютное регулирование в системе государственного управления экономикой. - М.: Экономика, 2003. -399 с.
23. Миллер Р. Л., Девид Д. Ван-Хоз. Современные деньги и банковское дело. -М.: ИНФРА, 2000. -856 с.
24. Мишкин, Фредерик. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. - М.: Аспект-Пресс, 1999. -820с.
25. Моисеев Ш.Р. Международные валютно-кредитные отношения. -М.: Дело и сервис, 2003. -576с.
26. Муллажонов Ф.М. Банковская система Узбекистана в годы независимости. - Т.: Узбекистан, 1996. -205 с.
27. Mullajanov F.M. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi: O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining o'n yilligiga bag'ishlanadi. - T.: O'zbekiston, 2001. 296-6.
28. Перар Дж. Управление международными денежными потоками. - М.: Финансы и статистика 1998. -208 с.

29. Принятые косвенных инструментов денежно-кредитной политики. Часть. 1-2./ Е. Александра Уильяма. Вашингтон, США: Международный валютный фонд, 1995. -119 с.

30. Рыбин В.И. Новая единая европейская валюта евро: Программа ТАСИС МГУ имени М.В. Ломоносова. - М.: Финансы и статистика, 1998. -390 с.

31.Смит Вера. Происхождение центральных банков. - М.: Институт Национальной модели экономики, 1996. -283 с.

32.Tojiev R., Jumayev N. Markaziy bankning monetar siyosati. - T.: ToshDIU, 2002.

33. Фишер, Ирвинг. Покупательская сила денег. Академия народного хозяйства при правительстве РФ. -М.: ДЕЛЮ, 2001. -319 с.

34. Фридмен, Мильтон. Основы монетаризма. A programm for monetary stability: Пер с англ. -М.:Teis, 2002. -175 с.

35. Хайек, Фридрих А. Частные деньги: пер.с англ. -М Институт Национальной модели экономики, 1996. -300 с.

36. Херрис Дж, Менвилл. Международные финансы: пер.с англ. -М.: Информационно-издательский дом «Филинь», 1996. -296с.

37. Шербакова Г.Н. Банковские системы развитых стран. - М.: Экзамен 2001.-224 с.

38. Buitter W.H. Central Banking and the Choice of Currency Regime in Accession Countries/ W.H.Buitter, C.Grafe. Vienna: Societe Universitaire Europeenne de Recherches Financieres, 2001. -52 p.

39. Driscoll D.D. What is the International Monetary Fund. Washington: International Monetary Fund, 1996. -23 p.

40. Moffitt M. The World's money: International banking from Bretton Woods to the brink of insolvency. London: Michael Joseph, 1984. -284 p.

41. Rana P.B. Monetary and Financial Cooperation in East Asia: The Chiang Mai Initiative and Beyond. Manila, Philippines: Asian Development Bank, 2002. -21 p.

III. Ilmiy-amaliy jurnallar

1.Константинов Ю.А. Укрепление рубля: взгляд с позиции теории и курсовой политики. // Банковское дело.- Москва, 2007. №3. -6-11с.

2.Улюкаев А.В. Денежно-кредитная политика банка России: актуальные аспекты // Деньги и кредит.- Москва, 2006. №5. -3-8 с.

3.Красавина Л.Н. Необходим комплекс мер для снижения темпа инфляции в России. // Банковское дело. - Москва, 2006.-25-30 с.

4.Ришик В.Я. Политика ФРС по регулированию инфляции. // Банковское дело. - Москва, 2006. -33-37 с.

5.Навои А. О расчете и использовании реального курса национальной валюты в рамках денежно-кредитной политики. // Вопросы экономики. - Москва, 2006. №2. -65-74 с.

6.Варящ И.Ю. Управление операционными рисками Центробанка.// Банковское дело. - Москва, 2003. №9. -28-31 с.

7.Денисова М.В. Стратегия Европейского Центрального банка. // Банковское дело.- М., 2002. №6. -18-20 с.

8.Важан А.И. Денежно-кредитная политика: неудачное заимствование западной модели // Банковское дело. – М., 2003. №6, -2-7 с.

9.Mullajonov F.M. Bank tizimi - iqtisodiy islohotlar yetakchisi //Bozor, pul va kredit. –Т., 2004. №7. 8-b.

IV. Dissertatsiya avtoreferatlari

1.Бобокулов Т.И. Вопросы денежно-кредитного регулирования экономики: 08.00.07. Автореф. дис... канд. экон. наук. Банковско-финансовая академия. – Т., 1997. -20 с.

2.Намозов О.Ш. Монетарная политика в переходной экономике: концептуальные подходы и программные направления (на примере Республики Узбекистан): 08.00.07: Автореферат дис. доктора экон. наук. – Т. Банковско-финансовая академия Республики Узбекистан. 2001. -41 с.

Astanov H.Z.

Pul-kredit orqali muvofiqlashtirish

O'quv qo'llanma

IQTISODIYOT – 2015.

Muharrir
Mirbabayeva S.A.

Musahhih
Rasulova S.S.

Litsenziya AI № 240. 04.07.2013. Terishga berildi 20.03.15. Bosishga ruxsat etildi 10.06.2015. Qog'oz bichimi 60x80 1/16. Times garniturası. Ofset bosma. Ofset qog'ozı. Shartlı bosma tabog'i 7,6. Hisob nashr varag'i 7,3.

ТДИУ босмахонаси. Буюртма № 137. Тираж 50 нусха. 2015 йил
Лицензия №10-3380. 18.12.2014 й.

65.9(2) Astanov H.Z. Pul-kredit orqali muvofiqlashtirish.
O'quv qo'llanma. – T.: IQTISODIYOT, 2015.
– 121 b.

I. Astanov H.Z.

ISBN 978-9943-986-31-2

UO•K: 339.138:33

KBK: 65.9(2)